

ŠTOKAVŠTINA DONJE PODRAVINE

UVOD

Prije duljeg vremena bio sam pošao u Donju Podravinu, da ondje skupim građu za jednu ovelu dijalektološku studiju. Namjera mi je u početku bila da prokrstarim cijelim područjem podravske štokavštine, od Aljmaša i Erduta do Virovitice, ne bih li tako, proširujući svoja istraživanja dalje prema jugu, mogao nadovezati na Ivšićeve studije o šaptinovačkom narječju¹, o današnjem posavskom govoru² i o hrvatskim kajkavskim govorima³, i tako nadopuniti ono, što se dosad znalo o štokavskim govorima naše Interamniae. A tada sam od toga odustao. Evo zašto. Razrađujući sakupljenu građu najprije na terenu, a onda u Zagrebu, i provjeravajući je po nekoliko puta u narodnom govoru, sve sam dublje ulazio u neka pitanja, dok konačno nisam došao do zaključka, da svoj rad ni po vanjskom obliku ni po unutrašnjem sastavu ne bih mogao posvema prilagoditi dosadašnjem načinu pisanja, te da prema tome slika, koja bi odatle rezultirala — i trebala da rezultira — u okviru ostalih radnja s ovoga područja ne bi bila potpuna i ne bi mogla dati ono, što bi trebala da daje. Notorno je naime — a to vrijedi i za ostala područja —, da kod nas gotovo svaka dijalektološka radnja predstavlja posebno poglavlje, i da su osobito one starije (Milas, Strohal, Šurmin i dr.) pisane tako, da na neka važnija (na pr. akcenatska) pitanja kadšto ili uopće ne daju odgovora, ili ga daju tako općenito i nepouzđano, koji puta i netočno, da od toga za širi, sintetički rad nema gotovo nikakve koristi. Osim toga, karakteristično je za takve radove, da se zbog jednostranog shvaćanja sinhronije osvrću uglavnom samo na vanjski mehanizam određenih pojava, kao što su na pr. prelaženje *ě* u *e* ili *i*, metatonijske i metataktičke promjene nekih akcenata i sl., pa uopće ne ulaze u njihovu pragmatiku i u njihovu povezanost s ostalim odrazima života u nekom kraju. Ta je metoda s vremenom kod nas toliko preotela maha, da se danas bitne razlike između starijih i novijih dijalektoloških djela često svode na nejednako

¹ S. Ivšić, Šaptinovačko narječje, Rad knj. 168. (Zagreb 1907.), str. 113—162. Cit.: ŠN, pag. sep.

² Dr. S. Ivšić, Današnji posavski govor, Rad knj. 196. (Zagreb 1913.), str. 122—254., knj. 197. (Zagreb 1913.), str. 9—138. Cit.: DPG, pag. sep.

³ Dr. S. Ivšić, Jezik Hrvata kajavaca (O stogodišnjici našega novoga pravopisa i književnog jezika), Ljetopis JAK. sv. 48. (Zagreb 1936.), 47—88. (s kartom hrv. kajkavskih akcenatskih tipova). Cit.: JHK.

obilje prikazane građe i na bolje i točnije bilježenje nekih fonetskih (glasovnih i akcenatskih) pojava. Izuzetaka je od toga pravila razmjerno malo, a jedan od najistaknutijih jest Ivšićeva studija o jeziku Hrvata kajkavaca, gdje je prikaz jednog cijelog govora stavljen na akcenatsko-intonacijsku osnovu. Time je učinjen velik korak naprijed, jer na području kao što je naše, upravo u akcentima treba tražiti osnovne kriterije jezične podjele, samo što, naravno, i tu, kao i u ostalim dijelovima gramatike, uvijek valja dobro razlikovati ono, što je stalno ili ustaljeno, od onoga, što je samo funkcionalno uvjetovano. U tome se dosad razmjerno mnogo griješilo. Kriva je prije svega bila metoda rada, koja se primjenjivala u takvim istraživanjima. Opisnom metodom se pojedini elementi fiksiraju samo onako, kako ih uho čuje, pa tek ako se u nizu slučajeva utvrdi, da stanoviti elemenat dolazi sad u ovom a sad opet u onom obliku, dopušta se tvrdnja, da je »ovako, a može biti i onako«, ali se ne istražuje, zašto je do toga došlo, i zašto baš u ovom, a ne u kojem drugom obliku. Da to bolje objasnim, poslužit ću se s nekoliko primjera.

Ljeti 1947. bio sam u Torjancima, ovcem selu nedaleko Petarde (Baranjskog Petrovog Sela), i tamo sam u istih informatora zabilježio i *prčētū* i *prčētāju* (3. pl. prez.), i *zimē* i *zimē* (gen. sg.), i *šjeno*, *bijelo* uz inače obično *dica*, *pivat*. Odakle te razlike? Da ne duljim, i da po dva puta ne objašnjavam istu ili sličnu stvar, uputit ću za prvo na str. 44., a za drugo na str. 21. i d. ove radnje, gdje se radi o sličnim slučajevima (samo na drugoj obali Drave), a ovdje ću se malo dulje zadržati na trećem primjeru, za koji tamo (sc. na drugoj obali Drave) nisam našao ovako izrazite potvrde.

Kako treba tumačiti ove oblike? Govore li Torjančani zato, što se u njih čuje i *šjeno* i *bijelo* i *dica* i *pivat*, posebnim ekavsko-jekavskim govorom, otprilike onakvim, kakav je Rešetar čuo u Žepču i Jablanici ili kakav je, kasnije, našao kod Radnića i Posilovića? Ne će biti, jer se ondje uz *šjeno* i *bijelo* redovito govori i *mlikō*, *ditē* i sl., a to opet znači, da tamo *ē* i u drugim slogovima prelazi u *i*. Je li, onda, možda razlog u akcentu? Kod *šjeno* i *bijelo* pretpostavljamo cirkumfleks (ikav. *sino*, *bilo*), a duljina u *mlikō*, *ditē* u novoštokavskim govorima daje akut (ikav. *mliko*, *dite*), pa bi se moglo pomisliti, da je možda u tome razlog, zašto se *ē* u jednom slučaju reflektira kao *i*je, a u drugom kao *i*. Međutim, ni to nije razlog, jer uz *šjeno* i *bijelo* dolazi i *tisto*, i *snig*, i *brig*, a tamo je također cirkumfleks, pa opet mjesto *i*je (od *ē*) stoji *i*. Prema tome ovo sporadično *i*je uz ostale ikavske oblike ne će biti nikakva organska pojava, nego ili kakav ostatak iz kojeg ranijeg stadija, ili rezultat utjecanja kojeg drugog govora, koji se našao ondje u susjedstvu. Svakako, i u jednom i u drugom slučaju valja pretpostaviti poseban razlog, zašto se baš u ovim tako običnim riječima u Torjancima govori *i*je mjesto običnijega, i pravilnijega, *i*. On se može formulirati ovako: na jednom ranijem stadiju, koji je — kao što pokazuje *zbēg*, *bežāt* i sl.⁴ — bio ekavski, nisu se u Torjancima nikako

⁴ »Zbēg« — mjesto u šumi, gdje su se Torjančani, navodno, skrivali još pred Turcima.

mogli razviti ovakvi oblici, pa treba uzeti, da su nastali pod utjecajem susjednog jekavskog govora, i to tamo, gdje je to iz distinktivnih razloga bilo potrebno, gdje je ikavizam u kosim oblicima mogao pobuditi kakav nesporazumak ili smetnju. Drugim riječima, do jekavizma je u ovakvim slučajevima dolazilo i iz distinktivnih, profilaktičkih razloga: on je bio prirodna zaštita pred nesporazumcima, do kakvih je kod ikavaca kadšto znalo dolaziti. O tome je i naš Katančić, koji je bio rodom iz Valpova, a starinom iz Kašada, sela nedaleko Torjanaca, u svom Pravoslowniku (II, ad *sèno*) zabilježio slijedeću anegdotu: »adolescens, in vicum cum patre profectus, querenti e matre familias, *imate-li sina*, habetis fenum? respondit: *imam, fala Bogu, jednóga*, habeo, Deo laus, unum, intelligens filium, qui *sin* dicitur omnibus«.

Naveo sam to samo kao primjer, kako kod fiksiranja nekih pojava valja biti oprezan, i kako se opisnim načinom lako dolazi do netočnih oblika i zaključaka, ako se ovi ne provjere i pod drugim okolnostima, različnima od onih, u kojima smo ih najprije upoznali. Ovo vrijedi osobito za akcenat, gdje uz metataksu i metatoniju i promjene u vezi s enklizom u nekim govorima dolazi do posebnih alternacija cirkumfleksa i akuta i do tzv. kanovačkog naglašavanja, o kojem će nešto više biti govora u prvom dijelu ove rasprave.

Drugi je krupan nedostatak, koji se osjeća u dijalektološkim radovima, nedovoljno osvrtnje na migraciono tlo, na kojem se neki govor razvio. Istina, to je neposredna posljedica preusko shvaćene sinkronije, ali time još nije rečeno, da na tome treba ostati. Svaki je govor u svojem sadašnjem obliku rezultanta realnih komponenata, koje su mu prethodile. Jezik se ne može zamisliti bez onih, koji govore, jednako kao što se ni govor (dijalekt) ne može zamisliti bez tla, na kojem je nikao. To je tlo u prošlosti moglo prolaziti različite faze sad jačih a sad opet slabijih stranih utjecaja, koji se ni do danas nisu izgubili. Ljudi su se i prije, kao što se to i danas događa, gonjeni ratom ili drugom nevoljom selili iz jednoga mjesta u drugo, iz jedne pokrajine u drugu, pa ako je do toga dolazilo u većim grupama, oni su jače ili slabije utjecali na govor starinaca, koji bi se zatekli kod njihova dolaska, ili koji bi se kasnije vraćali u svoja stara sjedišta. Takvo utjecanje obično nije bilo individualno, tj. nije se ograničavalo na pojedino selo, već je dolazilo do izražaja u govornoj konstelaciji cijeloga kraja, pa ako je u njem većina bila starinačka, ostajao je i njezin govor, a ostajao je i onda, ako su došljaci bili u većini, ali ako ta većina nije bila govorno homogena. Kao što se odatle vidi, varijante su mogle biti vrlo različite, osobito ako se uzme u obzir i vrijeme, koje je prolazilo između jednog i drugog migracionog vala, tako da su se i na taj način mogle stvarati posebne faze u govoru. Jedni su dolazili na prvobitno, a drugi na asimilirano tlo, osim toga nisu svi dolazili iz istih strana, niti su te strane ostajale iste, i tako je dolazilo do vrlo složenih kombinacija, koje su u konačnici dale šaroliki mozaik današnjih naših dijalekata. Zato, da bismo pravo upoznali i shvatili neki govor, potrebno je — koliko je to moguće — znati: — a) kada je na njegovu području došlo do većih seoba, — b) kakav je tada bio govor starinaca, — c) odakle su dolazili došljaci, —

d) kakav je bio njihov govor, — e) koliko ih je došlo, — f) kakvi su im bili odnosi prema starincima (eksogamija, endogamija, veze sa starom domajom), — g) je li bilo i kasnije većih seoba, — h) odakle su dolazile, — i) kakva je u međuvremenu bila govorna osnova, koju su došljaci mogli naći kod svoga dolaska. Moderna se dijalektologija prema tome — želi li biti egzaktna i pouzdana — mora obilno služiti i vanjezičnim podacima. Od jezičnih, koji su važni, a često su se dosad zanemarivali, spomenut ću samo mikrotoponomastiku, koja u svojim (akcentiranim) nazivima zemljišnih dijelova često čuva veliku starinu.

Sve to nameće zahtjev, da se rad na tom području više ne ostavlja na pojedincima, već da se organizira i stavi na širu osnovu, koja će nam zajamčiti, da ćemo u dogledno vrijeme imati i lingvistički atlas, i iscrpan pregled svih naših dijalekata. Naša je prošlost bila suviše burna, naše područje suviše rascjepkano, a da bi to mogao pojedinac sam učiniti. To se vidi i prema dosadašnjim rezultatima, koji većinom predstavljaju pojedinačna, samostalna poglavlja, koja se ne daju povezati u jedinstvenu cjelinu, iz koje bi rezultirao svestrani pregled cijelog područja. Ovo su osjećali i njihovi autori, pa su svoj rad često smatrali samo *uvodom* u veća djela, do kojih onda nije dolazilo. Tako Ivšić — da se ne udaljujem od područja, koje je predmet ovoj radnji — u predgovoru svojem Šaptinovačkom narječju, u kojem je dao opis govora dvaju sela našičkog kotara, Šaptinovca i Bokšića, kaže da mu je to »priprava za šire izučavanje podravskih narječja«.⁵ Jednako i Klaić u svojem Bizovačkom narječju, u kojem opisuje govor sela Bizovca u valpovačkom kotaru, kaže da mu je to tek »temeljni rad«, na koji bi se kasnije imalo »nastaviti izučavanje ostalih slavonskih govora«. On štoviše daje i naslov jednoj takvoj svojoj budućoj radnji, koje onda nikada nije napisao.⁶ I na tome je ostalo. A prikaži o slavonskim govorima i o podravskoj štokavštini nema ni danas, premda je otada prošlo nekoliko desetaka godina. Zašto ni jedan ni drugi nisu mogli nastaviti svoja istraživanja i dati veća djela s ovoga područja? Ja mislim zato, što su bili prepušteni sami sebi i bez sredstava i mogućnosti potrebnih za ovakav rad, a onda — ima tomu još jedan razlog: iskustvo naš uči, da ovakvi »pripremni« radovi baš zato, što se ovako krste i najavljuju, ostaju obično torzo, početak kojemu nedostaje nastavak i završetak. Psihološki to nije teško shvatiti, a shvatiti znači i razumjeti i — oprostiti. Autor je u našem slučaju uvjeren, da je svojim djelom pogodio pravi put i da ono može poslužiti kao polazna točka za veći prikaz cijeloga područja, koje mu lebdi pred očima. S vremenom, kad već nije imao ni sredstava ni mogućnosti da nastavi svoj rad, u njegovoj podsvijesti ono to i samo postaje; ono mu se sve više čini ne samo polaznom točkom, nego i *jezgrom* jednog takvog prikaza, dakle nečim, što ono zapravo nije. No i to je obično dosta, da na nj — u onim prilikama — umirujući djeluje, i on se poslije izvjesnog vremena u sebi sasvim smiruje i — mirno se

⁵ ŠN, str. 1.

⁶ Prof. A. B. Klaić, Bizovačko narječje. Dijalektološka studija (rkp., neobjavljeno, str. 1.: »Govor slavonskopodravskih ekavaca«).

obraća drugim problemima svoga naučnog područja. Nesporazumak je, kako se odatle vidi, u tome, što je autor podsvijesto, za sebe, postao uvjeren, da je dao nešto što može biti jezgra ili okosnica cijeloga prikaza, a dao je zapravo samo goli kamen, koji će možda istom netko drugi, kada ga premjeri i isteše, staviti na pravo mjesto.

Ne bih želio time reći, i ne bih želio da se to shvati, kao da sam ja protiv takvih monografija uopće. Ne one imaju i imat će i kasnije svoju vrijednost, samo što će kao posebne, specijalne studije — jednako kao što je to i u drugim znanostima — dolaziti na drugom mjestu, poslije iscrpnih preglednih radova, koji će sadržavati *sva važnija* (osobito akcenatska) obilježja naših dijalekata. Takve će monografije zato — uz dublje tretiranje posebnih problema — biti kraće i preglednije od dosadašnjih, te će sadržavati samo ono, što iz ovih ili onih razloga nije ušlo u zajednički opći prikaz. Drugim riječima, mislim da bi danas sve raspoložive dijalektološke snage uz potreban broj mladih ljudi, koje treba privući na takav rad, valjalo najprije uputiti na izradbu lingvističkog atlasa i iscrpnog općeg prikaza cijelog našeg jezičnog područja. Istom kada se izvrši ovaj posao, trebalo bi pomišljati na sistematsko izdavanje specijalnih monografija. A da je ovakav iscrpan prikaz i te koliko potreban, i da ga je trebalo odavna sastaviti, u to valjda nitko ne će sumnjati.

Uzmimo samo užu Podravinu, krāj, koji je u našoj lingvistici gotovo nepoznat. Što bi za nas i za svu našu dijalektologiju značio prikaz podravskih govora iz prvih godina ovoga stoljeća, dok još svjetski rat nije udario o temelje, na kojima je stanovništvo Slavonije spokojno drijemalo puna dva stoljeća! Od Požarevačkog mira (1718.) pa do sloma Austro-Ugarske (1918.) nije od Osijeka do Donjeg Miholjca bilo gotovo nikakvih znatnijih promjena, koje bi upućivale na veće migracije i jezične utjecaje sa strane. Pogled na Khevenhüllerovu mapu pokazuje, koliko su promjene u ta dva stoljeća bile neznatne:⁷ *Novaki* su prestali biti *pagus* pa postali pustara, koja je tek prije dva i po decenija naseljena dobrovoljcima iz prvoga svjetskog rata i, kasnije, kolonistima iz okoline Imotskoga; *Josipovca* još nema,⁸ ali to je bilo njemačko naselje, koje ionako nije moglo djelovati na hrvatski govor onoga kraja, a *Belišće*, izrazito tvorničko naselje, nastalo je tek u drugoj polovini prošloga stoljeća, pa ni njegov utjecaj nije mogao biti jak, to više što je radništvo bilo iz različitih hrvatskih i dr. strana (stranci iz Bosne, Like i dr., ili tuđinci, Mađari i Nijemci). Jednako su novijeg podrijetla Podravski Adolfovac (sada *Višnjevac*) i *Kitišanci*: i to su bile pustare, gdje poslije prvog svjetskog rata naseliše dobrovoljce, koje su opet kasnije zamijenili kolonisti iz bliže okoline i iz drugih hrvatskih krajeva. U neposrednoj blizini današnjih Kitišanaca nalazio se još u Kallanekovo doba *pagus* Zagajci »penes Karaschiza... et ad unam explosionem sclopi a Dravo septentrionem versus«, gdje su se bili nastanili

⁷ Iz god. 1720. (i 1745.), prilog knjizi XI: Djela Jugosl. akademije (Zagreb 1891.).

⁸ Podigao ga je bar. Josip Prandau (odatle »Josephsdorf«, tako na fundacionoj mapi iz god. 1723., u arhivu vlastelinstva valpovačkoga).

pravoslavni doseljenici iz Bosne.⁸ Danas su Zagajci neznatna pustara sa svega par gospodarskih zgrada. Napokon, promjenljiva je bila i sudbina današnjih *Samatovaca*: Petretičev vikar fra Petar Nikolić stavlja ih iznad Petrijevac (*pagus Sombotovacz*), u Geroldovu je popisu *praedium*⁹, a na Khevenhüllerovoj ga mapi uopće nema te dalje postoji kao pustara, da se istom poslije prvog svjetskog rata razraste jednako kao i Adolfovac (Višnjevac) i Kitišanci. Danas su tamo u većini kolonisti iz susjednih sela, osobito iz Petrijevac, no jezični se utjecaj ranijih došljaka ni poslije njihova odlaska nije sasvim izgubio.¹⁰

Tako vidimo, da kroz tih dvjesto godina (od 1718. do 1918.) u Donjoj Podravini nije bilo promjena, koje su jezički mogle jače djelovati na onaj kraj. One pak promjene, koje su se u tursko vrijeme ili neposredno poslije Turaka dogodile, više su ojačale nego oslabile starinačko stanovništvo u naseljima, koja su onu buru preživjela. A mnoga su tada opustjela ili nestala. Kallanek i Gerold navode za valpovački kotar i za gospoštiju Karaševu samu na području između Osijska i Donjeg Miholjca deset sela, kojih je ili sasvim nestalo (Buzinci, Goričani, Janušinci, Moroslavci, Staklenci, Strugačevo, Veselovci), ili su se tek djelomice održala (Novaki-Tivanovci, Zagajci),¹¹ pa ih — osim Novaka — više nema na Khevenhüllerovoj mapi. Osim toga, ovi komorski činovnici spominju u tom kraju i dvadesetak sasvim pustih sela (*pagi deserti*) i isto toliko opustjelih predija (*praedia deserta*), sa kojih se stanovništvo razbježalo ili se sklonilo u susjedna mjesta. Koliko je tu bilo ovakvog izbjeglog starinačkog stanovništva, teško je danas ustanoviti, jer za to nedostaju neposredni podaci, pa se u nuždi služimo prezimenima, koja su se pojedincima davala prema mjestu, odakle su se oni ili njihovi preci bili doselili. Tako je i danas u Satnici mnogo Doljanaca (*praedium Dolianzy*), u Bizovcu Domanovaca (*desertus pagus Domanofzy*), u Valpovu Brezovaca (*deserti pagi Brezovacz*), Tivanovaca (*pagus Tyvanovczy*) i dr., a već u Kallanekovu popisu nalazimo brojna prezimena izvedena prema nazivima mjesta, kojih tada više nije

⁸ V.: Tade Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije (Djela Jugosl. akad., knj. XI. 1. 2, Zagreb 1891.), II. str. 99. Cit.: 200 G.

⁹ Ibid., II. str. 12, 127 i d.

¹⁰ Neka mi Samatovka kaže, da sada govori oràsi, jer da je tako naučila *od onj, šta sđ otišli, a dok je još bila djevojkom, govorila je orèji. U Samatovce se udala, a rodila se u Petrijevcima.

¹¹ 220 G., II. str. 97, 99, 100, 103 (bis), 108, 125, 126; 99, 126. Valpovački popis od 10. svibnja 1698. (v. Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arhiva god. II., str. 248, 249.) ne podudara se s popisima iz god. 1702., pa ih je vrijedno isporučiti. Vp. rkp. imade na pr. zapisano pagus Janušinczy, dok u Sumarnom popisu Slavonije iz god. 1698. (200 G. II. str. 68) čitamo Janušinczy, a u Kallaneka Janoschinzy (ibid. str. 99.), odakle slijedi, da je ime tomu mjestu bilo Janušinci, a ne Janošinci. — Jednako Kallanek piše Staklincez (ibid., str. 100.), dok u Vp. rkp. stoji Sztaklenczi, u Sumarnom popisu iz god. 1698. (l. cit.) Staklenczy, odakle slijedi, da se to naselje zvalo Staklenci (tako se i danas zovu neke oranice u ataru sela Podgajci, a u samim Podgajcima već 1733. nalazimo i prezime Staklenac, pisano Staklenacz). — Jednako Vp. rkp. spominje i Kenjeryo s predijem Petrovoseło (i u Sumarnom popisu iz god. 1698.: Kenyevó cum praedio Petroszelo), kojim se lijepo tumače nazivi nekih oranica u ataru sela Gat (: Kinjeryovac, Petroselo). U Kallaneka se ta naselja više ne spominju.

bilo, ispor. samo za Valpovo: Jesenkovac (desertus pagus Jesenkovczy), Čakanac (još 1698.: pagus Czakanczy), Skelac (desertus pagus Nova Skella), Metlinac (desertus pagus Metlinczy), Marianac (desertum Marianczy¹²) Bratešovac (desertus pagus Bratoschovczy¹³) itd. Jednako i u Geroldovu popisu među stanovnicima Karaševa dolaze imena Pavlinac (desertus pagus Paulinzy), Ivančan (praedium Ivanzy), Tomaševac (praedium Thomaschefzy), Križevčan (desertus pagus Krischefzy), Bolokovac i Bolokovčan (desertus pagus Bollogovzy), Kupčinovac (praedium Kubschinofzy), Lepodrevac (praedium Lepodrefzy), Subotičan (praedium Sobottiza), Goričanac (pagus Goritschany), Buzinac (pagus Businzy), Marijanac (desertum Marianczy) i sl.¹⁴ Slično i 1702. među prezimenima nalazimo nazive nekih drugih opustjelih mjesta, tako Kučinac i Kučinčan (desertus pagus Kutschinzy; Ladimirevci), Vučkovčan (desertus pagus Wutschkofzy; Brođanci), Pavličan (desertus pagus Paulinzy; ib.), Biljanac (praedium Billianczy; Habjanovci), Domanovčan (desertus pagus Domanofzy; Martinci) Cret (praedium Czreth; Novaki), Farkašovac (praedium Farkaschovczy; Moroslavci, koje je naselje doskora i samo opustjelo) itd.¹⁵ Pučanstvo toga kraja nije dakle za turskih ratova izginulo, a kao primjer manjih (lokalnih) migracija, do kakvih je tada znalo dolaziti, neka posluži premještanje Goričana i Satnice. Satnica je 1702. (Gerold) »praedium desertum . . . ubi sub dominio turcico 4 sessiones religionis catholicae erant«, dok su Goričani bili oveći *pagus* između Satnice i predija Doljanci, te su ponovno naseljeni negdje oko god. 1701. Od 17 prezimena, koliko ih je zabilježio Gerold, devet je izvedeno od naziva mjesta ili opustjelih lokaliteta u blizoj okolini (Goričanac 2, Goričanin 1, Doljanac 1, Satničan 3, Vučkovčan 1, Križevčan 1),¹⁶ što dokazuje, da je stanovništvo u većini pripadalo starincima, tj. takvima, koji su u onom kraju bili starosjedioci. Na Khevenhüllerovoj mapi međutim više nema Goričana, a mjesto njih je zabilježena samo današnja Satnica. Goričani, Doljanci i Križevci do danas su se održali samo kao nazivi nekih oranica u satničkom ataru. Ali zato je i danas među stanovništvom Satnice preko trideset kuća s prezimenima Doljanac, Križevac, Vučkovac i Petnjarić, a dva se Petnjarića spominju još kao stanovnici nekadanjih Goričana (Ivaniš i Stanko¹⁷). Jasno je, dakle, kako je do gornje promjene došlo: staro se stanovništvo Goričana premjestilo na jug pa naselilo područje nekadanjeg predija Satnice. Ovakva su preseljavanja u Podravini bila dosta česta pojava, pa nema gotovo sela, koje među svojim

¹² Nije identično s Marijancima, koji i danas postoje (v. 200G. II. str. 115.).

¹³ Vp. rkp. ima Bratusevzy (op. cit. str. 239.), Kallanek samo Bratuschovecz, U ataru sela Radikovci i danas postoji nomen loci Bratoševci.

¹⁴ Isp. s naseljima u Kallaneka i Gerolda također prezimena Obriezanecz, Mirczinecz, Medzinecz, pa Bracovovecz, Veliskovecz, Vinogradez, Metlinaz, Golincez, Koskanin i sl.

¹⁵ U kolokaciji naselja Moroslavci izrijekom se navodi, da mu je jedna od granica »desertum Fargascho occidentem versus« (200G. II. str. 103.).

¹⁶ Sničiklas, 2000G. II. str. 125.

¹⁷ Ibid.

bližim ili daljim lokalitetima ne bi imalo kakvo *Selišće* ili *Staro Selo*,¹⁸ ili i jedno i drugo. U gornjem je slučaju došlo i do promjene imena, a to zato, što je novo naselje nastalo na području ranijeg predija, koji je svoje stanovništvo jednim dijelom bio dao Goričanima (v. ondje ime »Satnizan« u 3 kuće). Dodamo li gore spomenutim prezimenima vrlo raširenu porodicu Koških, koji se također ubrajaju u starince, a ima ih danas u Satnici preko četrdeset kuća, pa Andrišće i Lešnjakoviće, kojih je zajedno toliko koliko i Koških, dobit ćemo približnu sliku o sastavu jednog od ovakvih starijačkih naselja, koja su pretrajala turske zulume pa se održala do naših dana. Koliko je pak među njima bilo pravih starosjedilaca, a koliko starih došljaka, i odakle su ovi došli u Podravinu, o tome će još kasnije biti govora; ovdje ćemo se prethodno zadovoljiti općom konstatacijom, da kroz 18. i 19. stoljeće u Donjoj Podravini nije bilo znatnijih promjena, koje su mogle utjecati na tamošnji govor.

Tako je bilo do prvoga svjetskoga rata. Tek on je svojim posljedicama, agrarnom reformom i političkim promjenama dublje zahvatio u mirni život slavonske Podravine pa stvorio nekoliko novih naselja, koja međutim nisu mogla jače utjecati na svoju okolinu, jer im stanovništvo nije bilo u govoru homogeno, a osim toga nije ondje bilo dugoga vijeka.

Kakve će biti posljedice drugog svjetskog rata, teško je predvidjeti. Da će one biti duboke i snažne, u to ne treba sumnjati, jer nijedan rat nije tako duboko zahvatio u život cijeloga naroda i u zadnje naše selo, kao ovaj. Osobito u akcenatskom i leksičkom pogledu mogu se očekivati znatne promjene, slično kao što je to bilo i u Sovjetskom Savezu poslije Oktobarske revolucije. Zato je, s obzirom na velike migracije, do kojih je došlo u naše vrijeme, i s obzirom na nov život našega naroda prijeko potrebno što prije pristupiti organiziranom dijalektološkom radu i skupiti sve, što se još skupiti daje.

Ovo, što ovdje dajem, samo je osvrt na neka dijalektološka pitanja, tek toliko, da se vidi, kako su ona u sebi složena, i kako se u njima — posredno — odražava tlo, na kojem su nikla. Uzeo sam zato samo nekoliko pitanja iz akcentologije i leksikona, i pitanje o podrijetlu podravske štokavštine, o kojoj se dosad različito mislilo. Područje, s kojega sam crpao grad, jedno je od najzanimljivijih u Slavoniji. To je istočni dio Donje Podravine, uglavnom šira Valpovština, gdje sam — osim Čepinskih Martinaca — prošao sva mjesta valpovačkog kotara: Belišće (Belišće, *Bč*), Bistrince (Bistrinci, *Bs*), Bizovac (Bizovac, *Bz*), Bocanjec (Bocanjčevci, *Bc*), Brodance (Brodanci, *Bd*), Gat (Gât, *Gt*), Habjanovce (Abljānovci, *Hb*), Ivanovce (Ivānovci, *Iv*), Josipovci (Jozipovac, *Js*), Kitišance (Kitišanci, *Kt*), Ladimirevce (Ladimerčevci, *Ld*), Marjančace (Marjančāci, *Mč*), Nard (Nârt, Nârat, *Nd*), Novake (Novākī, *Nk*), Petrijevce (Petrčevci, *Pt*), Samatovce (Sâmatōvci, *Sm*), Satnicu (Satnica, *St*), Šag (Šâg, *Šg*), Taborjance (Tiborjānci, *Tb*), Valpovo (Vâlpovo, *Vp*), Veliškovce (Veliškōvci, *Vc*), Vinograce

¹⁸ Isp. Selišće: Vc, Čm, Nd, Bs, Iv, Mč, Vn, Cr, Pt, Kn, Bč, Rd; Staro selo: Tb, St, Bz, Pd, Rt, Mc. — Šag, Brodanci i Zelšin imadu i jedno i drugo, Habjanovci pak uz Selišće i Stare Abljānovce, a Valpovo svoje Staro Valpovo.

(Vinograci, *Vn*), Zelčin (Želčin, *Zč*) i deset sela susjednog miholjačkog kotara: Bočkince (Bočkinci, *Bč*), Crnkovce (Črnkovci, *Cr*), Camagajevce (Camagēvci, *Cm*), Kunišince (Kunišinci, *Kn*), Marijance (Mārjanci, *Mc*), Podravske Podgajce (Pōdgajci, *Pd*), Poreč (Pōreč, *Pč*), Radikovce (Rādikōvci, *Rd*), Rakitovicu (Rakitovica, *Rt*) i Sveti Đurađ (Vāroš, *SĐ*).¹⁹ Dodamo li ovima Retfalu (Rītfāla, *Rf*)²⁰ i Višnjevac (Podr. Adōlfōvac, *Ad*), obuhvatili smo sva mjesta između Osijeka, Drave i Donjeg Miholjca s jedne i crte Osijek—Habjanovci—Poreč—Donji Miholjac s druge strane.

Na neka od ovih naselja (*Bč*, *Js*, *Kt*, *Nk*, *Sm*, *Ad* i *Rf*) nisam se u ovoj radnji posebno obazirao, jer su za podravski govor irelevantna, a opet sama ne predstavljaju nikakav poseban govor, koji bi se znatno udaljavao od govora okoline, koja je na njih utjecala. Isto tako nisam se obazirao na podatke, koje sam dobio od nekih ljudi iz drugih sela (tako na pr. iz Harkanovaca, Lacića, Golinaca i dr.), jer ih nisam dospio na mjestu i kod drugih informatora provjeriti. Ovo vrijedi osobito za akcenat, koji je najbolje bilježiti ondje, gdje se zaista govori, osobito ako se radi o finim nijansama, o kojima želim govoriti u prvom dijelu ove rasprave.

I.

Akcentat

Ja sam prije više godina u svom osvrtu na krizu suvremene akcentologije iznio neke osobine t. zv. valpovačke akcentuacije.²¹ A. B. Klaić je prihvatio taj naziv, pa i moje bilježenje, osim onoga na suf. -ov, predlažući iz fiziologijskih razloga neke složene znakove za označavanje naglaska u riječima tipa *kralj*, *ruka*, *tamburaš*.²² Bez obzira na izgovor, na koji se Klaić samo vrlo općenito obazire, ja njegovo bilježenje ne bih mogao prihvatiti, i to već i iz formalnih razloga, jer je 1) jednostrano — on ga bilježi samo na dugim slogovima — i 2) grafijski nedosljedno, jer svoje

¹⁹ Ovako to selo i danas zove (v. i u Kallaneka: »Conscriptio pagi Varos sancti Georgy« 200G. II. str. 101.). U izvatku popisa iz god. 1698., koji se čuva u arhivu vlastelinstva valpovačkoga (Extractus ex conscriptione Hapsziana Ao. 1698. peracta Dominium Valpo concernens: fasc. VII, No 672), opisuje se »Oppidum Sti Georgy« ovako: »Locus iste aliquando oppidum erat, quem et de facto Slavonico idiomato Varas vocant, id est Civitas, distat Essekino occidentem versus miliari 1/2 Croatico« (fol. 21.).

²⁰ Retfala, danas predgrađe Osijeka, bila je prvotno naselje mađarskih kalvina (v. 200G. II. str. 88.), koje se kasnije povećalo osobito njemačkim kolonistima, tako da se i danas dijeli u mađarsku i njemačku Retfalu. Kako ne prikazujem osječkoga govora, nisam se u ovoj radnji osvrtao ni na *Rf* [a za *Ad* vrijedi isto što i za *Sm* i druge slične kolonije].

²¹ Kriza suvremene akcentologije. Glasnik JPrD knj. 16. (Beograd 1936.), str. 437—443.

²² A. Klaić. O podravskom akcentu i kvantitetu, JFil. knj. 15 (Beograd 1936.), str. 181—184.

oznake ne primjenjuje tako, da bi se odatle moglo izvesti stalno pravilo, po kojem bi se ovakvi složeni znakovi i u drugim srodnim slučajevima imali pisati. On na pr. piše *rûka* s oznakom kvantitete ispod cirkumfleksa, jer osnovno *u* u enklizi ostaje dugo, a naglasak se vraća na ultimu (*rûka: rûkâ me boli*), i istodobno piše *krâlĭj* s cirkumfleksom ispod akuta, jer se u enklizi svinuti naglasak zamjenjuje uzvinutim (*krâlĭj: krâlĭj-je je dôšô*).²³ U prvom bi dakle slučaju za enklizu imao biti karakterističan donji, a u drugom gornji znak, i obrnuto, u prvom se slučaju akcentat za riječ u samostalnom položaju nalazi iznad oznake, koja vrijedi za enklizu, a u drugom je ispod nje. Klaić bi svakako dosljednije postupio, da je na pr. riječ *kralj* pisao *krâlĭj* (a ne *krâlj*), jer bi onda i tu, kao i kod *rûka*, gornji znak obilježavao naglasak u nevezanu (samostalnu) položaju, dok bi se donji odnosio na naglasak ili na duljinu u vezanu položaju (u enklizi): *krâlĭj... rûka...: krâlĭj je... rûkâ me...* i sl. Drugo je pitanje, je li uopće bilo potrebno da se u primjerima tipa *rûka* bilježi znak za kvantitetu, kada je ona i onako duga — bila pod akcentom ili ispred njega — te se vraćanjem akcenta na ultimu nije mogla izgubiti, pa stoga nije bilo ni potrebe da se posebno bilježi, osim ako je Klaić na taj način posredno hotio istaknuti baš samo prelaženje, odn. vraćanje naglasaka (na pr. u enklizi) na ultimu. Međutim, i u tom je slučaju trebao biti dosljedniji, pa pored *rûka* pisati i *žěna*, jer i tu u enklizi akcentat prelazi na ultimu, a korjeniti je slog kratak (*žěna: žěnâ će te...*). Napokon, ako je Klaić svojim dvostrukim znakom želio obilježiti poseban izgovor podravskog cirkumfleksa, odn. podravske kvantitete, jednostavnije bi bilo, da je za naglasak uzio kakav poseban znak, a kvantitete uopće nije trebalo bilježiti, kad je već ne bilježi ni u kratkim slogovima, koji se također po duljini i trajanju mogu među sobom razlikovati, pa se i doista u nekim podravskim govorima među sobom razlikuju. Znademo, da ni normalno (novoštokavsko) * nije uvijek i svagdje potpuno istoznačno, pa ipak ga Ivšić ovako, bez grafijske promjene, bilježi i u kajkavskim govorima, ma da mu »kajkavski govor izlazi nešto mlitaviji od štokavskoga«, te ističe, da se u njemu i akcentovani vokali »ako su iskonski i kratki, često manje ili više produlje«.²⁴

U Klaićevo $\hat{}$, koje je također složeno od dva znaka, ma da ni jedan od njih s enklizom nema ništa zajedničko, ne želim ovdje ulaziti. Spominjem to samo po kritičarskoj dužnosti kao još jednu od nedosljednosti, zbog kojih ne mogu prihvatiti njegovo bilježenje.

²³ Upotrebljavam ovdje naziv »svinuti naglasak« za cirkumfleks ($\hat{}$), a »uzvinuti naglasak« za slavonski akut ($\acute{}$).

²⁴ JHK str. 66.

Ovim se akcentom, pored onoga, što je uzgred spomenuto u mojem članku, i pored Pavičićevih, Klaićevih i Gopićevih napomena, nije — koliko ja znam — nitko bavio.²⁵ Ivšić za šaptinovački govor bilježi samo ' , a za ~ u posavskom govoru kaže, da se ono »može uzeti za glavno obilježje toga govora, kad ga poredimo s drugim štokavskim govorima«.²⁶ Pavičić je međutim povezao oba akuta izvoдеći, da je ~ još prije turskih provala unesen u slavonsku Podravinu s juga, i to pod utjecajem štokavsko-ikavskih naselja, koja su se iz Bosne i sa Save širila daleko na sjever. Prema njegovu izvođenju podravski bi akut imao biti jednak posavskom ~.²⁷ Pavičić dođuše ništa ne govori o fiziologiji toga naglaska, ali kako se novoštokavski, čakavski i kajkavski akut i fiziologijski razlikuju od posavskoga ~, možemo uzeti, da mu ni misao o fiziologijskoj identičnosti s posavskim ~ nije bila strana. Kako fiziologija podravskoga akuta do danas nije nigdje stručno prikazana, pogledajmo najprije, kakav je izgovor posavskoga ~. Fiziologiju toga akcenta prikazao je iscrpno Ivšić u svom Prilogu za slavenski akcentat.²⁸ Nisam se potanje bavio posavskim govorima, niti sam istraživao njihov akut, pa ću se u svemu držati Ivšićeva prikaza.

On kaže, da je akcenar ~ uzlazan, a »razlika je između štokavskog akcenta ' i akcenta ~, što glas u prvoga *raste jednako*, a u drugoga *skoči*«.²⁹ Grafijski bi se ta razlika dala prikazati ovako:

$$\acute{a} = \begin{array}{c} \text{a} \\ \text{a} \\ \text{a} \end{array} / \quad , \quad \text{a } \tilde{a} = \begin{array}{c} \text{a} \\ \text{---} \end{array} \quad \text{ili} \quad \begin{array}{c} \text{a a a} \\ \text{---} \end{array}$$

*t. j. u *á* se glas diže »jednomjerno«, a u *ã* nema između nižeg dijela na početku i višega na koncu nikakvih glasova po srijedi«. ³⁰ Slog iza akuta tonski je niži od početnog dijela naglašenog sloga, jednako kao i u novoštok. ³¹ ispor.

$$\text{sũša : } \begin{array}{c} \text{u} \\ \text{---} \end{array} \quad \text{a : } \begin{array}{c} \text{u} \\ \text{u} \\ \text{u} \end{array} / \quad \text{a} \quad \text{drũga : } \begin{array}{c} \text{u} \\ \text{u} \\ \text{u} \end{array} / \quad \text{a}$$

²⁵ Pavičić, Rad 222, str. 257. i dr.; Gopić, NVj. XVII. str. 435; Klaić, op. cit.
²⁶ DPG str. 26.

²⁷ S. Pavičić, O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad 222 (Zagreb 1920.), str. 194—269. Cit.: GuSl, pag. sep.; ovdje: str. 64.

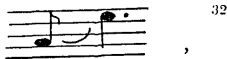
²⁸ S. Ivšić, Prilog za slavenski akcentat, Rad 187 (Zagreb 1911.), str. 133—208. Cit.: PRILOG, pag. sep.; ovdje: 14—22.

²⁹ Ibid., str. 15.

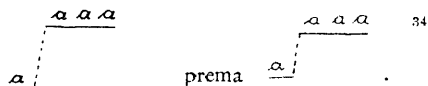
³⁰ L. cit.

³¹ PRILOG, str. 17.

Muzički prikazano je posavsko $\sim$ intervalom

te pisac, spominjući Beličevo tumačenje novljanskog akuta, kaže da nije mogao opaziti, »da bi se glas u akcenta $\sim$ spuštao u početku«. ³² Napokon, poređujući posavski akut s kajkavskim i čakavskim akutom, ističe, da se u Posavini »u akcenta $\sim$ osjeća obično jasno, kako se glas digao, te glas prestaje u većoj visini nego u kajkavskom narječju i u čakavskom gdje, na pr. u hvarskom govoru«, pa tu razliku grafijski prikazuje kao

Polazeći od ovako prikazanog posavskog $\sim$ ne mogu a da ne istaknem, kako je — s obzirom na grad, što je ovdje želim iznijeti — velika šteta, što Ivšić nije određenije (na pr. intervalima ili sl.) označio razliku između posavskog i kajkavskog akuta. To bi bilo tim važnije, što neki misle, da su današnji podravski štokavci potomci nekadanjih kajkavaca, koji su se dijelom još prije Turaka poštokavili, pa su lako mogli sačuvati koju tu stariju (kajkavsku) akcenatsku osobinu. Ovako međutim samo posredno možemo zaključivati, da će za kajkavske i neke čakavske govore — kada se posavsko $\sim$ označuje kvintom — jamačno biti karakteristična terca ili kvarta, dok je za poludugi $\wedge$ navedena sekunda (tako i Široki). ³³ Drugim riječima, podravski bi akut — pretpostavljajući, da mu je kadenca jednaka posavskom i kajkavskom $\sim$ — tonski bio jednak posavskom $\sim$, ako sadrži kvintu, a ako mu je interval niži od kvinte (ev. terca ili kvarta), bio bi bliži kajkavskom (i čakavskom, dakle starijem) akutu.

U JHK Ivšić nije ulazio u muzička razlaganja te nam o fiziologiji kajkavskoga $\sim$ ništa ne kaže. Jednako ni za duljinski odnos između niže (početne) i više (završne) tonacije posavskoga i kajkavskoga $\sim$ nije porjedbeno ništa rečeno, pa se i tu možemo osloniti samo na ono, što je navedeno za posavski govor, a to je, da je taj odnos ondje 1 : 3, odnosno

$\text{♩} ; \text{♩}.$ (dok je za $\wedge$ samo 1 : 2, odnosno $\text{♩} : \text{♩}.$). ³⁴

³² Ibid., str. 19.

³³ Ibid., ispor. str. 19, 16.

³⁴ Ibid., str. 16—17.

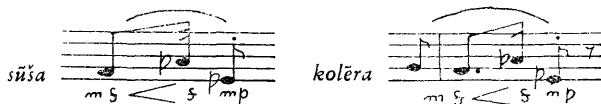
³⁵ AfslPh. XXIX, str. 348.

³⁶ PRILOG, str. 19. bilj.

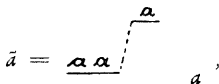
Prije nego što prijedem na fiziologijski prikaz podravskog akuta, želio bih istaknuti jedan krupan nedostatak u muzičkom predočavanju pojedinih akcenata, kako ga nalazim u većini opisnih djela. Radi se naime o tome, da se akcenat, koji se prikazuje, većinom uzima na prvom (početnom) slogu riječi, a ne u njezinoj sredini ili na njezinu kraju. Ovakav je naglasak u početku riječi obično i ekspiratorno jače označen nego što bi bio u sredini ili na kraju, pa to prirodno dovodi i do većeg raspona u intervalima i time do jednostranog shvaćanja cijelog naglašavanja. Osim toga, ovakav postupak krije u sebi još jedan veliki nedostatak, jer se na taj način tonski može isporučivati samo odnos između naglašenog sloga i sloga *iza* naglasaka, a nipošto između naglašenog sloga i sloga *ispred* njega, a da i to može biti važno, vidjet će se iz daljeg razlaganja.

Napokon, ni akut na apsolutnoj ultimi (na pr. u nom. sg. *sudž*, gen. sg. *snajč*, 3. l. pl. prez. *pletū* i sl.) nije dovoljno objašnjen, pa ću i njemu posvetiti nekoliko riječi, obazirući se, naravno, samo na Podravinu i na gradu, koja neposredno ulazi u okvir ove radnje.

Podravski akut pripada — kao i posavsko $\tilde{}$ — među uzlazne akcente ili akcente s uzlaznom intonacijom. I kod njega je, kao i kod posavskog akuta, ekspiratorna sila u drugom dijelu jača nego u prvom, i jača od sile, kojom se izgovara idući slog. Muzički bi se to, na pr. u riječi *sūša*, dalo izraziti gradacijom *mf* — *f* — *mp*, gdje *mf* i *f* označuju ekspiratorni odnos unutar naglašenoga *u*, a *mp* se odnosi na krajnje *a*.³⁷ U rasponu glasa i u trajanju njegovih dijelova (početnog i završnog) pod akcentom postoji međutim razlika među posavskim akutom, kako ga je zabilježio Ivšić, i podravskim $\tilde{}$. Dok on za Posavinu bilježi kvintu i $\text{♩} - \text{♩}$, u podravskom je govoru samo terca (ili kvarta), a odnos je u trajanju upravo obrnut, t. j. $\text{♩} - \text{♩}$, odnosno $\text{♩} - \text{♩}$, ako je naglasak na početku riječi te time jače istaknut nego u sredini. Prema tome imat će podravsko *sūša* i *kolēra* ovakav oblik:

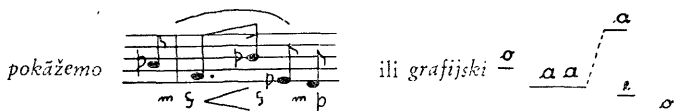
Grafijski bi se odnos početnog i završnog dijela podravskog $\tilde{}$ dao prikazati ovako:

³⁷ U muzičkom dijelu donosim rezultate prema bilježenju profesora i skladatelja M. Cipre, kojemu za uloženi trud i suradnju dugujem osobitu zahvalnost.

gdje ne uzimljem u obzir dvosložne riječi s akutom na primi. Tamo je naglasak obično nešto jače istaknut, pa uz ekspiratorno jačanje dolazi i do stanovitog duljenja, ali opet ne u drugom, nego u prvom dijelu.

Podravsko *kolēra* i slične višesložne riječi s akutom u sredini pokazuju očito spuštanje akcenta za sekundu ispod uzmaha, i isto tako spuštanje sloga iza akcenta za dalja dva intervala ispod dubljeg (početnog) dijela naglašenog sloga. Posljednja se pojava u svemu podudara s onim, što je i Ivšić istakao za posavsko *~*, naime da se glas iza akuta spušta do ispod početka naglašenog sloga. U četvorosložnim riječima (: *po-kā-žemo*, *divā-nimo* i sl.) past će krajnji slog u apsolutnom položaju još dublje od penultime:³⁸

Prema tome jasno je, da se ni kod podravskog akuta glas u početku ne spušta u samom akcentu, nego akcentirani vokal kao cjelina počinje nižom artikulacijom od uzmaha (nenagl. sloga ispred sebe). Treba razlikovati između spuštanja *cijelog* akcenta i spuštanja glasa u akcentu. Uostalom, Belić za čakavski akut kaže, da mu je »u početku ... zvuk ujednačen ili katkada i nizlazan, zatim postaje silno uzlazan, i u trenutku najvišeg i najjačeg tona on se prekida«,³⁹ a odatle slijedi, da dopušta i jedan i drugi oblik. Pače, očito je da prvi pretpostavlja drugome, pa bi stoga i jedno i drugo valjalo podvrći reviziji te ustanoviti, da li se zaista javlja spomenuta varijanta sa silaznim početkom, i ako se javlja, kolik je taj pad i kada to biva.

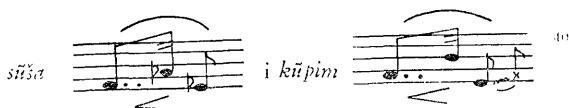
Kod trosložnih riječi s akutom na srednjem slogu opazio sam još jednu zanimljivu pojavu, koja mi prije nije bila poznata, niti sam je u Ivšića ili gdje drugdje našao zabilježenu. U oblicima tipa *po-kā-žem*, *divā-nim* ultima je, kao i inače iza akuta, kratka, pa bismo očekivali isti akcenarski oblik kao što smo ga vidjeli u riječi *kolēra*, gdje je a također kratko. Međutim, isporidimo li muzički oba tipa, vidjet ćemo, da se kod prvoga uz ultimu nadovezuje određeni jedva primjetni uzlazni glissando, koji bi se mogao ovako označiti:

³⁸ U enklizi i u upitnu položaju ultima je [do sekunde] viša od penultime.

³⁹ A. Belić, *Fonetika* (pred.), str. 228.

Analogno će biti i kod dvosložnoga *kūpim*, ispor.

Odakle taj elemenat i kako ga valja tumačiti? Sufiksalan nije, jer bi onda dolazio i uz oblike 2. i 3. l. (*pokāžeš*, *pokāže*), a tamo ga ne nalazimo. Preostaje samo fonetsko tumačenje, i ja ga shvaćam ovako: Oblici *pokāžem*, *divānim* imaju iza krajnjega samoglasnika suglasno *m*, ispred kojega se — kao i ispred nekih drugih suglasnika (*n*, *nj*, *l*, *lj*, *v*, *r*, *j*) — u starijim štokavskim govorima, tako u Šapčinovcu, u Posavini i ovdje u Podravini, iz fizioloških razloga dulje samoglasnici, ako se na kraju riječi nađu u slogu zatvorenu ovakvim suglasnikom (ispor. šapt. *kōtāl*, *ratēlj*, *ječām*, *armān*, *konjēm*, *čabār*, *trbūv*, *orēj* — podr. *kōtāl*, *fērtāl*, *sērsām*, *dvān*, *kōnj*, *zvōnār*, *trbūv*, *ōrēj* i sl.). Iza akuta se međutim duljina produžuje, pa se to i tu dogodilo, ali se ipak u izgovoru održala karakteristična artikulacija ovih suglasnika, i baš odatle, od ovog neprimjetnog ostatka onaj jedva primjetni glissando iza kratkog samoglasnika na kraju riječi. Da se jasnije izrazim, ovaj glissando je samo popratna, fiziofonetska pojava, do koje dolazi samom artikulacijom, a ne neakvim makar i sporednim akcentom. Uzlaznost pak toga glissanda može se tumačiti i ritmički (— kao odraz ritmičke krivulje i njezina prijelaza sa niže razine na višu —) i fiziološki (— samom artikulacijom, koja je kod suglasnika uvijek nešto uža, pa prema tome i viša, nego kod samoglasnika). Dok iza kratke ultime glissando osjećamo samo onda, ako krajnji suglasnik pripada određenoj skupini konsonanata, iza duge ultime to nije potrebno, jer sama duljina uvjetuje jaču, pa prema tome i višu artikulaciju krajnjih suglasnika, a time i sâm glissando. Ispor.

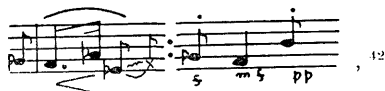

Glissando je tu puniji i viši nego kod kratke ultime te u enklizi, kada na dugu ultimtu prelazi sila govora, zajedno sa svojim samoglasnikom poprima — iako u nešto užim proporcijama — karakterizacije akuta (""). Odatle Klaić ovakvu ultimtu bilježi dvostrukim znakom ".

⁴⁰ Oblik *kūpim* jače je naglašen, odatle razlike u amplitudi.

Metataksa u enklizi znači u gornjim primjerima samo vraćanje na staro, jer je prvotna perispomena (kováč, tamburáš, govédár — kako pokazuje novoštok. kòvāč, tambùrāš, govèdār) dijalektalno dala paroksitonu, odnosno proparoksitonu, dok je ultima zadržala staru kvantitetu. Do takvoga je pak razvoja u podravskom govoru došlo iz ekspresivnih i ritmičkih razloga: prvotni je naime cirkumfleks oslabio, uslijed čega je došlo do prenošenja ekspiratornog elementa dalje prema početku riječi, gdje je mogao biti prenesen samo na primu, na slog, koji je uz krajnji cirkumfleks u riječi bio najistaknutiji. Metataksa *tāmburáš, gòvedār* od *tamburáš, govédār* nastala je prema tome kao posljedica prirodnog razvoja ili t. zv. sufiksalne deakcentuacije, dakle bez utjecaja izvana, koji bi doveo do metatonijskog prevlačenja akcenta na penultimu, kao što se to na pr. dogodilo u novoštokavskom govoru (: *tambùrāš, govèdār*).

Analogno je i u imperativu od prvotnog *pokāži, napiši, divāni* postalo podravsko *pòkāži, nāpiši, divāni*. Prevlačenje akcenata na penultimu sprečavao je tu i prezent, gdje je već bio akut, a osim toga također opći ritam podravske štokavštine.⁴¹ Isporedimo li samo na pr. tonaciju prez. *pokāžem* i imp. *pòkāži*

opaziti ćemo u oba slučaja karakterističnu valovitost, koja u tim govorima počinje višim glasom, da se naglo iza toga spusti i onda opet podigne. U novoštokavskom naći ćemo međutim sasvim obrnutu krivulju: sa dva donja i jednim gornjim vrhom, kako pokazuju primjeri: (podr.: novoštok.) *kòvāč : kòvāč, pokāžem : pokāžem, pòkāži : pokāži* i sl.⁴² U novoštokavskom uzmah u imperativu nije viši od početnog dijela akuta, pa ni tu nema bitnog udaljavanja od karakterističnog; uzlazno-silaznog ritma novoštokavske tonacije. U podravskom je obrnuto, pa se tako ritmički dade razjasniti i metataksa podr. *tāmburáš, gòvedār*. Iz oblika ritmičke krivulje naime izlazi, da je ekspiratorni element u trosložnim riječima, a s njime također i akcenat, mogao biti samo na prvom ili na trećem slogu, na primi ili na ultimi, i da je dosljedno s ultimom mogao prijeći samo na primu, nipošto na sekundu. Izuzetak je samo, ako je sekunda po naravi duga, kao što je to na pr. u prez. *pokāžem* (od **pokāžem*), kada akcenat prelazi na nju, ali u karakterističnoj akutskoj tonaciji, koja je opet u skladu s temeljnim ritmom podravske štokavštine. Odatle se nameće

⁴¹ Fancev je u virovskom govoru ustanovio sustav t. zv. dvosložnog naglašavanja (Zweisilbenakzent, AfslPh. XXIX, str. 338. i d.). U podravskoj štokavštini nisam te akcentuacije našao.

⁴² Ispor. visinu ultime!

⁴³ Podr. *sūša* : nštok. *sūša* odgovara odnosu *sūšim* : *sūšim*. Karakteristični ritam dolazi osobito do izražaja u vezi s uzmahom (: *posūšim* : *pòsūšim*).

zanimljivo pitanje, koje ću zasad ostaviti bez odgovora, nije li i sâm oblik podravskeg akuta zapravo samo odraz te imanentne, prastare ritmičke tonacije podravskih govora. S ovime bi se osim toga slagao i uzlazni glisando na kraju riječi, a na to bi konačno upućivao i podravski saltans, o kojem će biti govora nešto kasnije.

Napokon, ritmička shema podr. imp. pōkāži, pīši jasno ocrtava i nešto višu tonaciju krajnjega *i*, što je potaklo Klaića da se osvrne na podravski imperativ, gdje mu se čini, da cirkumfleks »pada kudikamo dublje, nego književni dugosilazni«, i da se osim toga osjeća »i neki lagani prizvuk na posljednjem slogu, otprilike kao *pīši*, što je i razumljivo, jer dolazi od *pīši*« i t. d.⁴⁴ Obje su primjedbe točne, a da su pove-zane u tonsku cjelinu, još bi bilo bolje, jer bismo dobili spomenutu silazno-uzlaznu krivulju, koja je karakteristična za govorni ritam onoga kraja. I prizvuk na ultimi dobro je istaknut, samo što ga ja ipak ne bih bilježio akcentom (*pīši*): ekspiratorna je sila na primi, pa je tamo i akcenat, a prizvuk ostaje samo prizvuk. Konačno, uzme li se u obzir, da je podlo-gom Klaićevu bilježenju bio govor s jačom oksitonezom (Bizovac), shvatljivi-vo je i ovakvo isticanje ultime, samo što je u tom slučaju cirkumfleksu trebalo dati više kvantitativno a ne kvalitativno (akcenatsko) značenje.⁴⁵

U uvodu sam spomenuo oblike *sudě* (nom. sg.), *snajě* (gen. sg.), *pletū* (3. l. pl. prez.), što ih Ivšić bilježi za Šaptinovac, a dolaze ovako, tj. s akutiranim ultimom, i u posavskom i u podravskom govoru. Jednako sam napomenuo, da mi se taj akut ne čini dovoljno objašnjen, pa ću ovdje iznijeti nekoliko primjera, kako se on upotrebljava u Donjoj Podravini.

Mene je ovo pitanje teoretski zanimalo već stoga, što ovdje akut — dakle akcenat, koji inače nastaje prevlačenjem naglaske za jedan slog dalje prema početku riječi — stoji na kraju, i to u apsolutnom završetku, gdje iza naglašenog sloga, na pr. u *sudě*, *snajě*, ni prije nije bilo nikakva nastavka, dakle niti sloga, sa kojega bi se prvotna oksitona ili perispomena mogla prevući na slog, na kojem se naglasak danas nalazi. Zatim sam, zapisujući po selima nazive lokaliteta i zemljišnih dijelova, dakle nazive, koji međusobno nisu u užoj sintaktičkoj vezi, tako da nije bilo mjesta enklizi ili sl. pojavama glasovne adhezije, često znao slušati isti naziv u dva oblika, s akutom i bez njega, tako *Gāj* i *Gāj* (Vč, Mč), *Volārski Gāj* i *Volārski Gāj* (Ld), *Dālagāj* i *Dalagāj* (Pt), *Gōvněš* i *Govněš* (Gt), *Grādenik* i *Gradenik* (Hb), *Kūt* i *Kūt* (Mc), *Pānjik* i *Panjik* (St) i sl., i to u običnu nabranjanju, kada bi informator zapeo pa ponovio neke od naziva, što ih je već bio rekao. Treba dakle razlikovati između akutiranja u ovakvim slučajevima i akutiranja tipa *krāl̃j* : *krāl̃j je dōšō*. Međutim, do tih pojava nije dolazilo samo u ovakvim samostalnim izrazima, nego i u drugim riječima, i to i u vezanu govoru, na kraju rečenice, tako da je i tu akut znao biti na pravoj ultimi. Evo nekoliko potvrda u tekstu.

⁴⁴ JFil. XV, str. 182.

⁴⁵ V. str. 32. i d.

U Čamagajevcima opisala mi je na pr. neka starica svoju svadbu ovako: »Bilo je sedam kôla. Svêta mlôgo bilo. Jâ sam se u Bôčkince udala. Imâla sam tânkog oplêčka,⁴⁶ sùknju kâšmirsku, svilêni pôtik, marâm u kâšmira i prôsluk. Oblâčile su me snâše. Oplêčki su onda bili skrozirani kô mrečêuv. Nâ glavu su mi metili vênac od mêtêga, rutice i rûžmarina. Divôjke su vênâu plele, i ônda su iskâlê nôvce od svatôvâ za taj vênâc, šta se pripne na glâvi. Plâčâlo se tri sêksêra. Ônda je bilo tâko.

I čauš je bio. Čauš stâru rêklju obûčê, pa sùknju i batinu, nakiti se u kâpu kaku stâru pa têra svâtove unûtra, kad treba snâšâ da poljûbi njê. Od rêpice naprâvi skâlêce, to je pričest, p' onda sêdne u zâpece na stolicu pa ispovêda nâs. — E p' âjd', ônda je brijati. Od vodê naprâvi sâfuna, a britvu od skâlêce, pa ko se nêće brijati, ônaj plâti. Ônda naprâvi prîčâka, pa ga mêtne u zipku, pa vrêšêi ko dête, pa kô êe plâtiti kršćenjê. — O, to je bilo komêndije svâkojake.

Vênčo me Kûymîc u Râdikôvci. Kâzô je dêveru môjemu: Êto, iz môje četiri žûfe nâjbolju êete cûru dobiti.

U Bôčkinci bila jêna žêna, starêja, pa je kâzâla: Dâ je Cêca col vêća, kôštala bi Bêča.

Cipêle sam donêla trôje, somêtne, cristêne i štiflêtne. A êovêk mi se zvô Antûn. — Bio je jâko dôbar. Dôbio je njâke râne, pa ûmro. Vozili smo ga û-Rkânj,⁴⁷ u nâmastir, i svâkuda.«

Apsolutna je ultima ovdje (sintaktiêki) akutirana samo u tri slučaja: *nâs* (13. rêč.), *kršćenjê* (16. rêč.) i *Antûn* (22. rêč.), dok je akuta i oksitona u enklizi i u sintakt. vezama više (ispor. *jâ sam se ...*, *vênčâ plele ...*, *I čauš je bio ...*, *kad treba snâšâ da poljûbi njê ...*, *od vodê naprâvi sâfuna ...*, *pa vrêšêi ko dête ...*, *vênâc, šta se pripne na glâvi ...*, *rêklju obûčê, pa sùknju ...* i t. d., gdje je akcenat na ultimim uvjetovan sintaktiêkom vezom sa susjednom rečenicom). Najzanimljivija su medutim prva tri primjera. U samostalnu izrazu ni na jednom od njih nema akuta (*nâs*, *kršćenjê*, *Antûn*), što se lako daje u praksi provjeriti, a ovdje odjednom, ma da je ultima (sint.) apsolutna, dolazi akut. Kako da to shvatimo? Naslućivao sam doduše razlog, ali nisam imao objektivnih dokaza, a golom se opet hipotezom nisam htio zadovoljiti. Zato sam primijenio ovaj put. Prepisao sam gornji tekst na stroju, i to, naravno, bez akcenatskih znakova. Zatim sam našao dvije druge žene, jednu snašu i jednu djevojku, koje su rođene u istom selu i u njemu odrasle.⁴⁸ Razlike

⁴⁶ Glas é izgovara se kao meko č, pa bi ga ovako valjalo i pisati. Ne činim to s jedne strane iz tipografskih razloga, a onda i zato, što se u nekim selima (bilo da su došljačka, bilo da su pod takvim utjecajem) čuje i mekši izgovor. Rakitovčanima se na pr. baš zbog takva izgovora okolna sela rugaju. Jednako je i u nekim drugim selima: meki izgovor glasa é može biti razlogom, da netko, tko tako govori, stekne poseban nadimak (: Čutan Gt, Čilêika Iv i dr.). Glasu é u slavonskim govorima valjalo bi također posvetiti više pažnje. Ja ovdje pišem é i é.

⁴⁷ Harkány, liečilište u južnoj Baranji.

⁴⁸ Kratkôce radi bilježit êu informatore slovima A, B, C, dakle: A = starica (Cêca Balikić, 85 god.), B = snaša (Agica Kerminjova, prez. Bibic, 22 god.), C = djevojka (Pêtra Sûdâr, 16 god.).

u akcentu među starijim i mladim svijetom u Čamagajevcima nema, koliko su, naravno, jedni i drugi rodom odanle te se nisu ni pogospodili, niti su se odanle na dulje vremena udaljavali. Zato dob informatora u našem slučaju i nije bila toliko važna, osim što bi starije žene teško bilo na to nagovoriti, jer su pomalo ili zaboravile čitati, ili im u takvu poslu smetaju slabe oči. Našavši ovako te dvije žene, dao sam jednoj u ruke strojem otisnuti tekst i zatražio, da ga odmah i bez predomišljanja čita. Kada je ona to učinila, pošao sam k drugoj, kojoj također tekst nije bio poznat, niti je čula prvu kako čita. I kod nje sam postupio jednako kao i kod prve. Rezultat je bio ovaj: obje su se u izgovoru i naglašavanju najvećim dijelom podudarale s izvornim tekstom, ali su se ipak na nekim mjestima od njega i udaljile. Značajno je, da su ta udaljšavanja bila jednaka i kod jedne i kod druge, tako da se oba mogu prikazati jednim zajedničkim tekstom. Radi lakše poredbe navest ću stoga i ovaj tekst, naznačivši spacionirano riječi u kojima se njihov naglasak ne slaže s naglaskom izvornika. Za osnovu uzimljem djevojčino čitanje (C): ono je bilo slobodnije i bez unutarnje napetosti, kojoj se snaša (B) na mahove nije mogla sasvim oteći. Razlike međutim, koje su tako nastale, lako su uočljive, pa ih spominjem i pod teksta. Sam pak tekst dobio je u njihovu čitanju ovaj oblik:

»Bilo je sēdam kōlā. Svēta mloĝo bilo. Jā sam se u Bōčkince udāla. Imāla sam tānkog oplēčka, sūknju kāšmīrskū,⁴⁹ svilēni pōtik, marāmu⁵⁰ od kāšmira i prōsluk. Oblāčile su me snāše. Oplēčki su onda bili skrozirani⁵¹ ko mērečūv. — Nā glavu⁵² su mi metili vēnac od mētega, svitce i rūžmarīna. Divojke su vēnca plele, i ōnda su iskāle nōvce od svātōvā za taj vēnac, šta se pripne na glāvi. Plāčālo se trī sēksera. Ōnda je bilo tāko.

I čāuš je bio. Čāuš staru rēklju ōbūčē, pa sūknju i batīnu, nakiti se u kāpu kaku stāru pa tēra svātove unūtra, kad treba snāša da poljubi njē. Od rēpice naprāvi skālice, to je pričest, p' onda sēdne u zāpece na stolicu pa ispovēda nās. E p' ājd', ōnda je brijati. Od vōdē naprāvi sāfuna, a brītvu od skālice, pa ko se nēće brijati, ōnaj plāti. Ōnda⁵³ naprāvi prāčaka, pa ga mētnu u zipku, pa vrēščēi ko dēte. pa kō ēe plātiti křšćenjē. O, to je bilo komēndije svākojake.

Vēncō me Kūzmić⁵⁴ u Rādīkōvci. Kāzō je dēveru mōjemu: Eto, iz mōje četiri žūfe nājbolju ēete cūru dobiti.

U Bōčkinci bila jēna žēna, starēja,⁵⁵ pa je kāzāla: Dā je Cēca cōl⁵⁶ včēca, kōštala bi Bēča.

⁴⁹ Otegnuta tonacija ultime: kašmirske se suknje odavna više ne nose!

⁵⁰ B.: skrozirani.

⁵¹ B. Na glāvu su mi metili...

⁵² Prilog ōnda može imati i paroksitnu (ōnda), i akut (ōnda), a može biti i bez naglaska (ōndaj), kao što se i u drugim riječima, ako im se ne pridaje važnost, može akcenat reducirati (v. tekst).

⁵³ Djevojci (C) župnikovo ime nije bilo poznato, pa ga je čitala Kūzmić.

⁵⁴ B.: Starēja (mj. starēja, kako je kasnije sama govorila).

⁵⁵ Obj. B i C. kao naglašujući (B.: kōštālā bi Bēča; isp. ritam!).

Cipèle sam donèla trôje, somètne, cvistène i štiflètne.⁵⁶ A čovèk mi se zvò Āntūn. Bìo je jàko dóbàr. Dòbio je njàke ràne, pa ùmro. Vozili smo ga ù-Rkànj, u nàmastir, i svàkuda.«

U sva tri je slučaja — i kod B i kod C — akut na ultimim zamijenjen cirkumfleksom, odn. duljinom iza akcenta (*nàs, křšćenjè, Āntūn*), dok je, obrnuto, u riječi *měrečuv* krajnja duljina (: A) zamijenjena akutom. Od riječi s oksitonezom i krajnjim akutom u enklizi i u sintaktičkim vezama sve se javljaju u svom nevezanom obliku, osim zamjenice *ja*, koja i tu dolazi s akutom (*jā sam se . . . : vènca plele . . . , I čāuš je bio . . . , kad trēba snāša da poljubi njē . . . , od vòdē naprāvi sājuna . . . , vrēšci ko dēte . . . , taj vēnac, šta se pripne na glāvi . . . , rēkļu ōbūčē, pa sūknju i batinu . . .*). Kako valja shvatiti ove promjene, osobito one na ultimim i u samostalnu položaju?

Kao i u aritmetici, treba najprije naći jednu nepoznanicu, pa uvrstiti nadenu vrijednost, i odatle izvesti drugu nepoznanicu. Jedna nam je međutim nepoznanica poznata već otprije: to je oksitoneza, odnosno akutiranje u enklizi i u sintaktičkim vezama. Znamo, da se tamo javljaju upravo dva akcenatska oblika, jedan što će ga riječ imati kada je samostalna i nevezana, i drugi, kada se ona nalazi u enklizi ili u sintaktičkoj vezi, gdje krajnji slog riječi nije ujedno i krajnji slog akcenatske cjeline ili akcenatskog izraza. Drugim riječima, do tog (drugog) oblika dolazi samo u takvim vezama i zbog njih. Odatle i osnovna razlika u naglašavanju objekta A i objekata B i C. Objekat A izražava određeni sadržaj svijesti oblikujući prema njemu potrebne riječi i izraze, koji su kao cjelina neposredni odraz akcenatskog i ritmičkog sustava njegova govora. Prema tome u svakom slučaju, kada se naglašavanje mijenja prema tome, da li se riječ nalazi sama ili se u govornikovo svijesti unaprijed veže uz druge riječi, vidjet ćemo, da će u izvornom tekstu (A) ovakvu nesamostalnu položaju odgovarati vezana akcentuacija (akcentuacija cjeline). Kod objekata B i C međutim, budući da im sadržaj prije čitanja nije bio poznat, ovaj proces jezične integracije otpada: oni čitaju riječ po riječ, dakle manje više samostalne čestice, pa ih stoga i izgovaraju onako, kako bi se one izgovarale, da stoje same za sebe i bez veze s onim, što dolazi iza njih. Jedino u vezi *jā sam . . .* (od samost. *jā*), koja u svakodnevnom govoru nebrojeno puta dolazi u tom obliku, a osim toga je i optički kratka i pregledna te je i neuvježbano oko lako može obuhvatiti i povezati s onim, što je iza nje zabilježeno, nalazimo i kod B i kod C vezani akcentat. Zato je tu razmjer između nevezanih i vezanih akcenata tako velik, pa, obrnuto, novih vezivanja, kojih kod A nije bilo, gotovo i ne nalazimo.

Primijenimo li to na slučajeve, u kojima A imade akutiranu ultimim, a B i C je nemaju, i obrnuto, u kojima B i C imadu akutiranu ultimim, a A je nema, doći ćemo do vrlo zanimljivih otkrića.

Uzmimo najprije prvi slučaj. Zamjenica *nas* i imenice *křšćenje* i *Antun* imadu u tekstu A na ultimim akut, a u tekstovima B i C cirkum-

⁵⁶ Danas se više ne nose ni štiflètne ni cvistène cipèle, pa su B i C ovi izrazi bili neobični.

fleks ili duljinu (iza akcenta). Iz onoga, što je gore rečeno, nije teško zaključiti, koji će od ovih akcenata biti nevezani, oni u tekstu A ili oni u tekstovima B i C. Ustanovivši ovako, da će oblici s cirkumfleksom ili duljinom (iza akcenta) biti nevezani, preostajalo bi da akutirane oblike proglasimo vezanima, dakle ovisnima o nečemu, što dolazi iza njih. Logički takvu izvodu ne bi bilo prigovora, da akut nije na posljednjem slogu, i to na apsolutnoj ultimi, iza koje ničega nema, iza koje s novom rečenicom počinje i novi tok misli. Kako dakle treba tumačiti ovakav akut? — Odgovor je zapravo vrlo jednostavan, a daje ga ona crtica iza naglašene riječi: objekat nije izrazio *sav* sadržaj svijesti, nego je nešto — bar jednu epizodu, koja je asocijativno bila vezana uz tu riječ — namjerno prešutio. Što je to bilo, teško je za svaki pojedini slučaj reći, — možda i nešto sasvim obično, nevažno, no stanka, zamišljeni pogled i nešto otegnuti glas u završnoj tonaciji daju naslutiti, da je to bilo nešto osobno, nešto, što se strancu — a možda ni rođenome — ne bi htjelo ili moglo reći.⁵⁷ Pokušajmo samo primjera radi analizirati spomenuta tri mjesta u tekstu A.

I. (*Čauš*) ... *od rēpice naprāvi skālice, to je pričest, p' onda sēdne u zāpeće na stolicu pa ispovēda nās. — E p' ājd', ōnda je brijati* ... Čega se tu starica mogla sjetiti, ako ne svega, što je znalo biti u vezi s pitanjima, koja su se takvom prilikom stavljala. Da ona baš nisu bila odviše tankočutna, dokaz su i današnji slični slavonski običaji, u kojima je kadšto više runja nego pahuljica.

II. (*Čauš*) ... *naprāvi prāčaka, pa ga mētno u zipku, pa vrēšćī*⁵⁸ *ko dēte, pa kō će plātiti kršćenjē. — O, to je bilo komēndije svākojake!* Tu je akutu razlog očito brahilogija: objekat bi mogao toga još više pripovijedati, no misli, da je i to dovoljno. Ipak, on ne može iz svijesti istisnuti sadržaje, koji su se ondje asocijativno pojavili, te ih reći bi duševnim očima prebire, ne bi li možda još nešto našao, što bi bilo osobito vrijedno da se spomene — i to je već bilo dosta, da krajnja duljina dobije uzlaznu tonaciju i da prijeđe u akut.

III. *A čovēk mi se zvō Antūn. — Bio je jāko dōbar* ... Što je prirodnije, nego da se starica živo sjetila prvoga od svojih triju muževa i u mislima malo popostala kraj njegova lika, koji joj je nekoć bio toliko drag. I ta stanka, ta časovita zamišljenost, nekoliko kucaja staračkoga srca namijenjenih njegovoj dalekoj uspomeni — sve je to bilo dovoljno, da se glissando podsvijesno pretvori u akut i time s rečenim poveže i ono, što joj je u srcu bilo jednako živo, a nije se — iz ovih ili onih razloga — moglo ili htjelo riječima izraziti.

⁵⁷ O tome je starica i sama govorila kazujući mi neke pjesme i moleći me, da o njoj ne pišem u novine, jer da se boji snahe.

⁵⁸ Izgovara se gotovo kao *v r ē š ć ī k ō* ..., sa silaznom intonacijom na prvom, a uzlaznom na drugom slogu.

Analogan je slučaj i s tekstovima B i C u riječi *merečuv* (*Oplećki su onda bili skrozirani ko merečuv.*): starica A, koja se ovakvih prozirnih, mrežastih oplećaka još iz djevojačkih dana sjećala, i kojoj to nije bilo ništa neobično, spominje ih kao nešto, što se samo po sebi razumije, te stoga i riječ daje u normalnu obliku, s akcentom na primi (*měrečuv*). Mladim je Čamagčvkama međutim ovo danas, kada se nose oplećci od grubog domaćeg platna, bila novost, pa i jedna i druga iza te riječi zasta-doše, da malo razmisle, kako su se to nekoć snaše i djevojke morale lijepo odijevati, kada su im oplećci bili kao mreža prozirni. I eto, takva mala digresija već je dostajala, da se akcenat prenese na ultimu i da mu se dade uzlazna intonacija.

Ovakvih sam tekstova, kao što je ovaj iz Čm, zabilježio nekoliko (Gt, Iv, Nd i dr.), i svagdje sam mogao utvrditi istu pojavu: akut je na ultimj svagdje uvjetovan enklizom ili posebnim razlozima, koje bismo — za razliku od gramatičke enklize — mogli nazvati *psihološkom* enklizom.

Podravski akut je prema tome uvijek vezan, bio on u riječi ili na njezinu kraju, te je svakako mlađi od iskonskoga $\acute{\text{~}}$ i $\acute{\text{^}}$. Uz ovo se u Podravini često javlja i mlađe, drugotno $\acute{\text{~}}$ i $\acute{\text{^}}$, kako ga nalazimo u podr. *Āntūn* ≤ *Antūn*, u 2. l. sg. imp. *pōkāži*, *kāži* ≤ *pokāži*, *kāži*, u *Jōzo* ≤ *Jōzō* i sl. Do toga $\acute{\text{~}}$ došlo je metatezom i metataksom, i o njegovu prelaženju sa ultime na primu bilo je već ranije govora. Preostaje još da se osvrnemo na cirkumfleks. Podr. *brāda*, *pismo*, imp. *pīši*, *kāži* i sl. razvilo se iz starijega *brādā*, *pismō*, *pīši*, *kāži* tako, da je akcenat na ultimj oslabio te se u samostalnu govoru sasvim izgubio, uslijed čega je sila govora prešla na penultimu, koja je razvila silaznu (dakle nevezanu) intonaciju. Jasno je, da je do takvoga razvoja moglo doći samo nesmetanom evolucijom, tokom koje se prvotna oksitoneza postepeno gubila, a sila govora prelazila na cirkumfleks, kojemu je intonacija bila silazna.

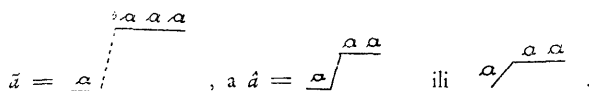
Poludugi saltans

Uz akcente $\acute{\text{~}}$ i $\acute{\text{^}}$ javlja se u nekim govorima poseban naglasak, koji neki bilježe znacima $\acute{\text{^}}$ ili $\acute{\text{~}}$, ili pak običnim ^ , ^ , a značajno je za nj, da često zamjenjuje starije $\acute{\text{~}}$. Zabilježen je u sva tri narječja, tako u čakavskom (Cres, Brač, Vis), kajkavskom (Stubičke Toplice, Pregrada, Šestine, Vrbovec, Rakitovec, okolina Jastrebarskog, Virje) i štokavskom (neki crnogorski govori, pa kanovački, dubrovački, šaptinovački i neki posavski govori). Po intonaciji je srodan akutu ($\acute{\text{~}}$, $\acute{\text{^}}$), s kojim se obično poređuje, pa Ivšić m. o. kaže, da je »akcenat $\acute{\text{^}}$ kraći od akcenta $\acute{\text{~}}$ i $\acute{\text{^}}$ i $\acute{\text{~}}$ »⁵⁹ i »obično uzlazan, ali se dizanje glasa slabo osjeća«⁶⁰ a i »u akcenta $\acute{\text{~}}$...

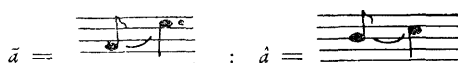
⁵⁹ PRILOG, str. 18.

⁶⁰ Ibid.

cast će nešto glas⁶¹. On ovakav naglasak — za razliku od štokavskoga * — zajedno s Gopićem zove *tromim*, i bilježi ga za neke kajkavske i posavske govore. Grafijski ga — prema — prikazuje ovako:

te dodaje, da mu »se čini, da je i u akcenta ^ onaj dio, koji stoji niže, kraći od onoga, koji stoji više⁶². Njihova bi se intervalska razlika, po njegovim riječima, možda dala prikazati razmjerom

Toliko o poludugom (tromom) naglasku sa drugih područja. O njegovu postanku i mjestu u pojedinim akcenatskim sustavima nije se mnogo raspravljalo. Bila je dovoljna — kao i za tolike pojave u akcentologiji — gola konstatacija, a i do te je dolazilo samo ako je autor tu pojavu slučajno uočio, ili ako je uopće smatrao vrijednim, da je priopći. Međutim, ona je i po postanku i po obliku zanimljiva. Zamjenjuje najčešće *, no stoji kadšto i tamo, gdje bismo očekivali ' ili ` (Trogir). Opseg joj nigdje nije pravo određen, niti joj je određeno mjesto u akcenatskom sustavu. Isto tako ne znamo točno niti u kojim se sve govorima javlja, jer svi nisu istraženi, a kod nekih se autori nisu na to obazirali. Ja ću stoga ovdje nastojati iznijeti, gdje sam sve takav akcenat u Podravini zabilježio, i kako se on ondje danas govori.

Došavši u Nard, malo selo na sjeveroistoku od Valpova, našao sam se odjednom na svoje veliko čudo u pravoj bujici poludugih akcenata, sličnih po obliku i intonaciji podravskom akutu, samo od njega kraćih i elastičnijih, s višim skokom u naglasku i nižim padom iza njega. Intervalima dao bi se takav naglasak prikazati ovako:

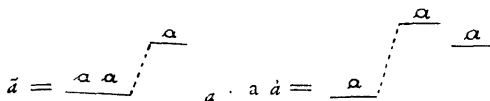

Allegretto nadasve ugodan, a naglasak mek i blag, mnogo ugodniji od bezglednog ekspiratornog iktusa, koji se čuje u nekim drugim selima. Isporedimo li ovu tonaciju s podr. *kolěra* (v. str. 17.), uočit ćemo odmah uz

⁶¹ Ibid., str. 22. (v. ondje i lit.).

⁶² Ibid., str. 19.

stanovita podudaranja i bitne razlike jednog i drugog naglaska. Dok su im intervali uzma i početnog dijela jednaki,⁶³ u podr. *večera* je 1. taj dio kraći od početnog dijela akuta (˘), 2. interval je između početnog i završnog dijela naglaska veći (kvarta) nego u prosječnog akuta (terca), i konačno 3. interval je ovdje između završnog dijela naglaska i sloga iza njega samo sekunda, što znači, da glas ostaje gotovo na istoj visini ili je tek nešto niži od točke, do koje je akcenat »skočio«, dok je kod akuta ovaj interval mnogo veći (kvarta ili, u osobito naglašenim slučajevima, kvinta), tako da je i pad mnogo dublji. Grafijski bi se taj odnos mogao prikazati ovako:

Razmjerno kraći početni dio naglaska i viša tonacija sloga iza njega daju ovom akcentu posebno obilježje lakoće i skakutavosti, pa ću ga zato za razliku od težeg akuta zvati *saltansom*, ili još točnije, budući da je kraći od akuta a opet nije sasvim kratak, *poludugim saltansom*. Bilježiti ću ga znakom ˘, koji mi se čini bolji i zorniji od onih, koji su se dosad upotrebljavali.

Upotreba saltansa nije ni na području, gdje se on najviše govori, uvijek i u svakoga glasovno jednaka. Češće ga je i bolje čuti u žena nego u muškaraca, češće u mladih nego u starijih. Odatle bi se moglo zaključivati, da je to mlada pojava, kad se tomu ne bi protivila činjenica, da je nalazimo i u drugim govorima daleko izvan Podravine. Razlog će stoga biti drugi, i neka ga sela, gdje se taj naglasak rijetko govori, vide u afektaciji, pa se i rugaju selima, osobito ženama i djevojkama, koje se njime obilno služe. Međutim afektacija ovdje nije prava riječ, iako je upotreba saltansa na ovakvim miješanim, akcenatski mladim područjima kod žena češća nego kod muškaraca. Ja razlog tomu vidim u tome, što žene općenito više paze na melodiju i na mekoću izgovora, dok muškarci — osobito oni stariji, a pogotovu starci — naginju kraćem i tvrđem izgovoru, tako da se kod njih i u krajevima, gdje se gotovo svako ˘ zamjenjuje spomenutim ˘, saltans kadšto jedva razlikuje od bezbojnog, ekspiratornog ˘. Nije to izraz neke energije, već prirodna oporost, a kod onih najstarijih i stanovita klonulost, koja artikulaciji riječi pridaje tek toliko pažnje, koliko je potrebno, da joj se shvati smisao i služba, u kojoj se želi upotrebiti. No i pored toga se, međutim, osobito zaslugom ženskoga svijeta, upotreba saltansa mogla toliko raširiti, da u nekim selima sjeveroistočne Podravine (*Nd*, *St*, *Pt*) danas svako ˘, ako ne stoji na kraju

⁶³ Jedino u jače istaknutim riječima pojačanje ekspiratornog elementa povlači — kao i kod ˘ — za sobom veću visinu uzma, odnosno veću amplitudu i razliku između njega i početnog dijela akcenta.

riječi ili ispred duge kvantitete, može prijeći u '.⁶⁴ Prema tome u onom će se kraju govoriti *kočanja*, *pojata*, *nedělja*, *onako*, *svekrva*, *venčarica*, *pěvaju*, *ne mōžeju* i sl., ali *rūžmarin*, *zā stolēm*, *pěvū* (3. l. pl. prez.), odn. *vinā* (*piti*), *kolāča* (*jěsti*) : *kijer* (n. sg.) : *kijeri* (n. pl.) i sl. Za ilustraciju evo po jedan kraći tekst iz svakoga od ovih triju sela.

(Nard)⁶⁵

U nedělju idemo od kuće do kuće i pozivamo snāši nā vēnce. E ōnda, kad dōjdemo dōma, onda pokūpimo na večēru svē, ko ōće dōjti. Ondak pēvamo:

Izgubila Kātā pršten

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Šālje āpu, dā joj trāži

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Ode āpa, pa ne nājde

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Šālje māmū, dā joj trāži

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Ode māma, pa ne nājde

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom ... i t. d.⁶⁶

Šālje Jōzū, dā joj trāži

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Ode Jōzō, pā joj nājde

Pōd lozōm, pod vinōvom, pod vinōgradom.

Pōtlam opet pēvamo:

Siplje se cvīće sā grada,

Siplje se mājki nā krilo i t. d.

Onda kad mētnēju večēru na trpēzu, ondak pēvamo:

'Ajde, Kāto, večērati

Vīnče mōj, zelen vīnče, dangūbu mōja.

⁶⁴ Ako je iza saltansa više kratkih slogova, njegova će izrazitost biti obrnuto proporcionalna broju takvih slogova, t. j. što ih bude više, saltans će biti slabiji i manje će se razlikovati od običnog ekspiratornog ". Najizrazitiji bit će dakle na penultimi, a najslabiji na primi višesložnih riječi. Jednako oksitona i u enklizi prelazi u saltans, a to biva u tom položaju — iako rjeđe — i s oksitonom ili paroksitonom, ako je slog ispred njih dug (v. tekstove).

⁶⁵ Informator mlada djevojka, kći tamošnjega kneza.

⁶⁶ Šalje svu rodbinu, dok napokon ne dođe do svoga vojna.

Nājpotlinju večćericu
Vĩnce mōj, zelen vĩnce, dangũbo mōja.

A sũtra ćeš kod vōljnoga
Vĩnce mōi, zelen vĩnce, dangũbo mōja.

Vōljni ćđ te ukoriti
Vĩnce mōj, zelen vĩnce, dangũbo mōja.

Idi tãmo večćerati,
Dĩ si žėla i kopãla
Vĩnce mōj, zelen vĩnce, dangũbo mōja.

Kad svřřimo, onda snãřã prõba i-svãke zděle ćorbu i vĩno, a vĩno
pije řto đuvegija dõnesć. I snãřũ⁶⁷ pocũnceju u sõbu, kad se sprĩmi, pa
glěda đuvegiju krõz kolãć, dã ġa vōlji, ko řto kolãćã vōlji.

(Satnica)⁶⁸

Õnda je bĩo u pavoriji õbićãj, da je ćura, kojã se udãla, sveġ selã
pozvãla ćure k njõje vėncã praviti njõj. Tõ su venćarice. One đěljeju
rũžmarĩna, a na njẽmu pãntliki kõ přřt vũski, s onima mãřljicama
svězani. Kad se pokũpile, onda su pėvale:

Ajděte drũge, ajděte drugarice
Vėncã řiti, vėncã řiti, vĩno piti
Zėlen vĩnce, dangũbo mōja...

i řta jã znãm, kakõ su pėvale jenõ za drũgo. Pa pėvaju, da se mõže
plãkat:

Jel' ti Mãro brãta řãvo, řtõ ti mõrař põjti?
Il' mi řãvo, il' ne řãvo, põjti ću, põjti...

Ćure pėvũ, a drũgi plãćeju.

Vėncã onãko mãloga spletěju od rũžmarĩna i pãntlikã, p' onda
njõj nã glavu mėtneju, kãd ćeju na venćĩnje. Onda venćarice tũ, řto se
udãla, zatvõreju u sõbu, pa đėver mora plãtiti, da ju puřćaju. Venćarice,
njĩ ćetiri, kojẽ su drũġ njẽ, (s) snãřõm spãvaju u kijėru.

Kad tã řto se udãla iz venćãnja dõjde u dvoriřće, onda ide tãki u
ãmbar. Onda njẽ svekrva mėtne snãřĩ dvã krũva pod pãzuve, i da nõi
vĩnã dvĩ õkẽ⁶⁹ u rukãma, i joř prõstreju pod nõge bėlog bėza. Tãko,
znãte, ġãtaju, dã rodĩ konõpljina.

(Petrijevci)⁷⁰

⁶⁷ Enkliza, v. dalje.

⁶⁸ Informator starija žena řezdesetih godina.

⁶⁹ Ovako; õbićniji õblik õka, õke — õdn. õka, õke.

⁷⁰ Informator vrlo bĩstar starac õsamdesetih godina.

Osamnajste godine, kad⁷¹ se onaj rat svršio, onda je Đurđ Kormānuš od grofa Nōrmāna dovō dvā čilaša iz Jēlengrāda. P' ōnda je išo u Satnicu, da im navēsti, da j' rāt prestō. Ōndakā su tāmo trūbili i kala-bučili, i ōnda je Pljūco, učitelj u Satnici, kǎzō: 'Ēto, Petrēvci Republika! — I kǎd su zēmlju dēljili, a još nī bila izāšla agārna rēiōrma, i ōnda je to Pljūco kǎzō: Petrēvci Republika! — i takō je ostālo: Petrēvci Republika.

Bio je tu i jedān Mārtin, Tūkerov zēt, pa bio bez brkōvā, i ōnda su ga prōzvali »Vilsōn, prētsēdnik Republike Petrēvačke«. Tāko je postāla Republika Petrēvci.

Kako se odavle vidi, saltans dolazi i mjesto oksitone, kad je ona uvjetovana enklizom, a isto tako i iza dugih slogova, samo ne može da stoji na apsolutnoj ultim, na samostalnoj jednosložnoj riječi ili u riječi ispred duge kvantitete.

Zanimljiv slučaj sam zabilježio u Veliškovcima, koji ne pripadaju u ovo područje. Ondje se pitanje »bojiš li se spavati kod nas« može čuti u ove tri varijante: 1) Jel' se bojiš spāvāt' kōd nās?, 2) Jel' se bojiš spāvāt' kod nās? i 3) Jel' se bojiš spavāti kōd nās? — U prvom pitanju težište je na prezentu *bojiš*, u drugom na zamjenici *nas*, a u trećem na infinitivu *spavati*. Odatle i razlika u naglašavanju. U prvom je najjače istaknut prezent *bojiš*, i on stoga dolazi u svom punom (akcenatski nevezanom) obliku. Zamjenica *nas* je u drugom također istaknuta, i dok ona u 1. i 3. pitanju završava ritmičkim glissandom, ovdje — slično kao što se to vidjelo u prošlom poglavlju — sva prelazi u akut. Razlog ovome bit će u pojačanoj rečeničnoj intonaciji, koja se svojim kadencama u upitnom obliku znatno udaljuje od suvremenog novoštokavskog govora.⁷² U trećem je pitanju osobito naglašen infinitiv *spavati*, koji se stoga javlja ne samo u punom obliku, nego mu i akcenat (˘) prelazi u saltans. Ovo je za spomenuti govor tim karakterističnije, što se ondje ˘ zamjenjuje saltansom samo u vrlo rijetkim slučajevima, kada je to (na pr. u pitanjima) uvjetovano težnjom, da se neka riječ ili neki oblik posebno istaknu. Mislim da ne ću mnogo pogriješiti, ako u tome vidim jedan od prvotnih razloga stvaranju saltansa uopće. Drugi će jamačno biti ritmički, jer ˘ lijepo pristaje uz podravski akut, kojemu je toliko sličan, da se kadšto jedva razlikuju, osobito ako objekat ne govori dosta izrazito. Kasnije je saltans regionalno mogao postati i manira, kao što se to dogodilo i s oksitonezom u nekim južnoistočnim selima (*Ld, Bz, Bd, 11b*).

Geografski se cijelo područje Donje Podravine s obzirom na saltans dade podijeliti u tri dijela: u *istočni* (mladi), u kojem obično svako ˘ prelazi u ˘, ako ne stoji na apsolutnom kraju riječi, ili ako se iza njega ne nalazi duljina, u *zapadni* (stariji), gdje ˘ prelazi u ˘ samo u posebnim

⁷¹ Starac je govorio mirno i razvučeno, odatle raščlanjavanje riječi i češća pojava saltansa. (Petrijevčanima se rugaju, da su »republikanci«, i da su poslije prvoga svjetskog rata svoje selo proglasili republikom).

⁷² Isp. O. Broch, *Slavische Phonetik* (Sammlung slav. Lehr- und Handbücher I, 2, Heidelberg 1911), str. 335.

slučajevima, kao što je onaj spomenut u *Vc*, i u *srednji* ili prelazni, gdje se promiscue govori i ' i ' (v. pril. kar. II). Kada će u tom dijelu doći jedno, a kada drugo, upravo, kada će ' zamijeniti starije ^, a kada ne, teško je osjeći, jer se nerijetko događa, da isti objekat jednake oblike govori sad ovako, a sad opet onako. Primjera radi evo kratak ulomak teksta, što sam ga zabilježio u Ivanovcima, gdje još preteže saltans.⁷³

»Mlada skūpi drūgē svoje, i ōnda kad zvonō zvonī, onē se skūpeju oko stōla. Ōnda snāšā donēse ū rēsetu rūžmarīn pa kiti svoje svātove, i nōj se vēnāc plēte od tōga cvēta. Ōnda počmeju prāviti kite za svātove i pēsmu zapēvaju:

Pomōzi, Bōže, i Gōspo,
I ovāj dānak danāšnji,
I ovāj cvētāk zelēni...

Ōnda si ōpet izabēreju drūgu pēsmu pēvati. Ōnda to tako rādeju, vēžeju pāntlike nā ružmarīne, i drūgo. Tō dūgo trālja. — Kad već odvečēraju, ōnda se lātneju zā ruke sve drūgē i oko stōla trīput obīdeju, pa udavāča rēdom ljūbi nje i pozīva u svātove. Sūtradān pōtli toga se skūpeju nā rūčak, pa skūpa rūčaju...« i t. d. Općenito se može reći, da — izuzmu li se sela Šag i Ladimirevci — upotreba saltansa u srednjem dijelu opada od istoka prema zapadu, tako da granična područja na zapadu gotovo neprimjetno prelaze u zapadni dio.

Donekle posebno mjesto u akcentuaciji donje Podravine zauzimlju *Hb*, *Bđ*, *Bz* i, pod njihovim utjecajem, *Ld*. Ovdje se oksitoneza drži u tolikoj mjeri, kao nigdje u onom kraju, te dolazi i posve samostalno, na pr. u nazivima lokaliteta Jedināc,* Bostānāc. Kod Paklēnog: Stūpā (*Hb*), Kālīc (*Bđ*), Roščēvāc, Novākī (*Bz*), Mlākē, Crnīčē (*Ld*) i sl. Ovdje ću spomenuti i Plēsō (uz kraće Plesō, *Ld*)⁷⁴ i Dīmītrovac, Mikōlin (krāi),

Ivānovačko polje (sve *Ld*), gdje je duljina zacijslo došla analogijom prema oblicima, u kojima joj je po zakonu mjesto (ispor. i *Hb* ponjāvāc, kokošinjāc, svinjākī, u lādū; *Bđ* žūpā, prōrōk, lūkā, papērē; *Bz* vagīri, sa nātķēm, pōdrūg; *Ld* strēljā, keķkilī, ponjāvāc i sl.). Da se tu doista radi o analogiji s oksitonezom kao polaznom točkom, dokazuje brodanačko očū, dēčkō, dōbrō (za kumpērē je dōbrō) i sl., gdje inače ne bi bilo razloga za duljenje prime (ō, dē, dō).

S obzirom na saltans i ova sela pripadaju prelaznom području, no ' je već u *Hb* dosta rijetka pojava, slično kao i u *Ld* i Šg,⁷⁵ dok u *Bz* dolazi nešto češće (: kiša, kōla, vīpa, petāra, dēčko, pregāča, Đurēta

⁷³ Informator žena četrdesetih godina.

* Izgovor kao u imp. pōk ā žī (v. str. 20.) uz laki prijenos ekspiracije sa prime na ultimū.

⁷⁴ ARj. X, str. 54. s. v. pleso kaže, da te imenice nema u našem jeziku, premda je donosi Šulek u Rječn. zn. naz. (See, Landsee, lago), ali da je on to uzeo iz češkoga jezika. Ja sam naziv Pleso zabilježio i u Bc (Plēsō) i Mc (Plēsō), a odavle bit će da je izvedena i Plēškōvica. Pd.

⁷⁵ Potanje o tim naseljima v. na str. 36. i dr.

Stepěta, kópaju, práveju i sl.), a u *Bđ* još češće, m. o. i onda, kada je naglasak iza dugog sloga, što je inače na tom području rjeda pojava (izp. ledigimácija, bõrbá ..., osvětiti i sl., ali: áko úzmeju, da je tu võjská, zló će biti). Ispor. također *Hb* kũpĩt, kázãt, pĩtãt, svĩrãt, *Bđ* brãt, bežãt, pĩtãt i *Bz* šũtẽt, plãtit, naučit i sl. Očito je, da je u *Bđ* i *Bz* duljenje ultime i s njime skopčani glissando posljedica skraćivanja sufiksalnoga -ti (*Bz* šũtẽt : šũtẽti, naučit : naučiti), pa se — bar u početnoj fazi — može pretpostaviti razvoj sličan onome u *Vc*, dakle najprije saltans iz ekspresivnih razloga u punom infinitivu, pa onda i u skraćenim (supinskim) oblicima. U *Hb* ostaje oksitona. Razlike u izgovoru *Bđ* i *Hb*, koji su jedno od drugoga svega 1 km udaljeni, bit će da su posljedica jače infiltracije stranih štokavaca, koji su početkom 18. stoljeća u većem broju došli u *Hb*.⁷⁶

Ja sam se u svojem izvođenju ograničio samo na područje, koje prikazujem i u drugim dijelovima ove radnje. Kakve su fiziološkijske osobine sličnih akcenata u drugim narječjima i govorima, i da li se oni podudaraju s podravskim saltansom ili ne, ne može se iz objavljenih radova točno saznati, jer se ovoj pojavi većinom nije poklanjalo dovoljno pažnje. Tek iz općih primjedaba dade se zaključiti, da mu je i drugdje intonacija uzlazna, pa bi se takav akcenat za šire područje hrvatskoga jezika mogao nazvati i poludugim akutom (uz oznaku specifičnih razlika prema narječjima i govorima). Nema sumnje, da se takav akcenat, kao što pokazuje i podravski govor, najprije razvio na paroksitoni, pa onda pomalo prelazio na proparoksitonu i (u enklizi) na oksitonu. Ispred dugih slogova jedva da će ga gdje biti, jer mu ondje ni fiziologijski nije mjesta, a isto tako razmjerno će se kasno razviti *iza* takvih dugih slogova. Kao što je u Podravini srodan podravskom akutu, tako će jamačno i na drugim područjima biti srodan svojem (čakavskom, kajkavskom ili štokavskom) akutu, modificirajući donekle govorni ritam, koji tim akcentom dobiva nešto jaču uzlaznu notu.

II.

Razvedenost

Premda je područje podravske štokavštine, koliko sam ga za ovu radnju prošao, razmjerno maleno (jedva 300 km², niti podrug kotara), ono je govorno toliko razvedeno, da se može smatrati tipičnim za krajeve, gdje je zbog migracija u prošlosti dolazilo do većih ili manjih promjena, kojima se tragovi u govoru ni do danas nisu izgubili. Ja ću se stoga u ovom poglavlju malo dulje zadržati na nekim izofonama, izomorfama i izoleksama, nastojeći ih, koliko se bude dalo, protumačiti i prikazati metodom lingvističke geografije.

⁷⁶ U popisu iz god. 1702. u *Hb* još nema Bošnjaka, a 1733. bilo ih je 5 porodica. Isto tako nema ondje 1702. ni Barjaktarovića ni Miladinovića, koji su zacijelo također došli s juga. Selo *Hb* brojilo je 1733. 16 kuća sa 23 porodice.

Da bi se ovakav jezični i dijalektološki rad mogao postaviti na sigurne temelje, potrebne su prije svega dvije stvari: 1) treba poznavati podrijetlo ljudi, koji govore govorom, što ga želimo istraživati, t. j. treba znati, jesu li oni u onom kraju, gdje ih nahodimo, starinci, ili su se onamo doselili, i ako su se doselili, odakle su došli i kada su došli — i 2) treba poznavati prilike, u kojima ti ljudi danas žive, ili u kojima su u prošlosti dulje vremena živjeli. Trebat će dakle najprije lučiti između starinaca i doseljenika, a među doseljenicima opet dobro razlikovati starije koloniste od mladih, t. j. one, koji su u Podravinu došli krajem 17. stoljeća ili prije toga vremena, od onih, koji su se onamo doselili kasnije. Isto tako treba razlikovati između doseljenika iz Bosne i Hercegovine i onih, koji su u današnja svoja naselja došli iz istočnih strana, iz Srijema i južne Ugarske. Zatim, trebat će lučiti naselja s prometnim vezama (uz Dravu, uz drumove) od onih, koja se nalaze više na osami, daleko od jednih i drugih, a osim toga važan će biti i razmještaj naselja po podrijetlu, t. j. jesu li naselja kolonista bila izmiješana s naseljima starinaca, ili su se nizala jedna uz druga, i u kakvu su bila razmjeru po broju svoga stanovništva. Sve su to — uz još neke druge pojave (v. str. 7.) — momenti, koji za oblikovanje i razvoj nekoga govora mogu biti važni, pa ćemo se stoga najprije na njima zadržati.

U vrijeme turskoga vladanja proživljavala je i slavonska Podravina teške dane: mnoga su sela opustjela, a stanovništvo se razbježalo, da se često više nikada ne vrati na svoja ognjišta. Preko podrug stoljeća stjenjala je Slavonija pod turskim jarmom, i istom kada je krajem 17. stoljeća zauvijek skršena turska moć, počinju i Podravini svitati vedriji dani. Iz toga doba sačuvalo nam se nekoliko zapisa i popisa, od kojih su za Donju Podravinu najvažniji Popis kotara i grada Osijeka iz god. 1697.,⁷⁷ *Conscriptio generalis diversorum dominiorum Slavoniae cum quadam chronologica descriptione arcis Valpoviensis* od 10. V. 1698.,⁷⁸ Sumarni popis Slavonije iz god. 1698.,⁷⁹ zatim Kallanekov Popis kotara valpovačkoga i Geroldov Popis nove gospoštije Karaševo (oba iz god. 1702.)⁸⁰ i, za prva tri decenija 18. stoljeća, *Conscription aller Dörffer A° 1733.*⁸¹ Kako nam za starija razdoblja nedostaju iscrpni podaci, koji bi se odno-

⁷⁷ 200G. II. str. 38—40, 63—65.

⁷⁸ v. Josip Purić, Dva latinska rukopisa od godine 1698. u knjižnici grofa Rudolfa Normanna Ehrenfelskog u Valpovu (Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva II, Zagreb 1900., str. 247—250.) i R. Horvat, Valpovština u tursko doba (Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva XIV, Zagreb 1912., str. 237—282.).

⁷⁹ Sumarni popis Slavonije, koliko je potpadao pod komoru (1698.). 200G. II., str. 67. i d.

⁸⁰ 200G. II. str. 93—134.

⁸¹ Rkp. se nalazi u arhivu vlastelinstva valpovačkoga (Fasc. VII, N° 638), a sadržava popis kuća i oženjenih glava po svim naseljima između Petrijevac a jedne i Čadavice i Šaptinovca s druge strane. God. 1733. bilo je na tom području: naselja 46, kuća 1164, ož. glava 1471. Osim toga važni su neki izvještaji o crkvenim prilikama u onom kraju Slavonije (iz 17. st.), no kako se oni odnose u prvom redu na pitanja, koja su u vezi sa slavonskim kalvinima, v. o njima s. I.

sili na cijelo područje, obazirat ćemo se u prvom redu na ono, što nam je zabilježeno u gornjim popisima. A toga je ipak toliko, da se dobiva prilično jasna slika o migracijama stanovništva za onih pedeset godina, od 1682., kada su se Turci po zadnji puta spremali na Beč, do 1733., kada je sastavljen popis stanovništva petrijevačkog, valpovačkog i miho-ljačkog distrikta.

Krajem 17. stoljeća mnoga su sela ponovno napuštena, a stanovništvo se u strahu razbjježalo, da se tek poslije nekoliko godina, kada su se pod novom upravom prilike kako tako stale sređivati, pomalo stane vraćati u svoja većinom razvaljena sela. Mnogo se svijeta za neko vrijeme sklonilo u Valpovo, gdje je u tursko doba uz deset katoličkih kuća bilo preko dvjesto muslimanskih, pa je bilo i mjesta,⁸² a kula i grad davali su ipak veću zaštitu od otvorenih naselja po šumama. Tako se u Valpovu privremeno bilo sklonilo stanovništvo Čamagajevaca, Bočkinaca, Kunišinaca, Marjančaca, Veliškovaca, Vinogradaca, Lacića i Tiborjanaca, te se odanle između 1695. i 1701. pomalo opet vraćalo u svoja sela. Kod nekih bližih naselja znalo se dogoditi, da se stanovništvo više nije ni vraćalo u svoja stara sjedišta, nego je ostajalo u Valpovu, obrađujući svoje posjede odanle. Tako je kao zasebnih naselja nestalo Metlinaca, Mrčinaca i Jesenkovaca, a za stanovništvo Strugačeva, koje se početkom 18. stoljeća također namjeravalo vratiti na svoju zemlju, znademo da se predomisliło pa i dalje ostalo u Valpovu. Slične su sudbine bila i neka druga mjesta. Tako su na pr. i Podgajci za Bečkoga rata bili pusti, a stanovništvo im je što pomrlo, što uteklo k susjednim Varošanima, koji su opet i sami morali bježati, pa su se na šest godina povukli u svoje *Váljevo*.⁸³ Za neka druga mjesta zabilježeno nam je u popisima iz god. 1702. samo toliko, da su ostala neko vrijeme pusta, i da im se stanovništvo razbjježalo te se istom u vrijeme popisivanja — ili neposredno prije toga — stalo vraćati na svoja ognjišta, tako Narčani 1687., Črnkovčani 1692., Gačani 1693., Porečani 1695., Veselovčani, kojih domalo nestaje kao posebnog naselja, 1699., Brodančani, Želčincani, Habjanovčani i Buzincani, kojih onda također nestaje, 1701., i t. d. Za neke druge znademo kuda su se povukli, ili kuda su ih Turci bili otjerali. Marijančani⁸⁴ su se i Rakitovčani sklonili »quidam ad Savum, alii in Croatiam«, odakle su se vratili 1695., odn. 1697., a Kunišinčani, koji su bili također otišli »in Croatiam«, vratili su se najprije u Valpovo, pa tek odanle — nakon boravka od 6 godina — natrag u Kunišince (1698.), dok su Tivanovčane⁸⁵ i Lacičane Turci odvuikli sve

⁸² God. 1733 bilo je u Valpovu samo 160 kuća, od ovih 14 nenastanjenih (*ganz öde Häuser« Conscriptio A^o 1733, s. I.).

⁸³ Kallanek: »ultimatum in palude Swati Jursky Ritt 6 annis habitabant« (200G. II. str. 101.), gdje je SJR čehizirani naziv svetodurskog pašnjaka (rita), u kom i danas »puno vođe ima«, a zovu ga *Váljevo*.

⁸⁴ Marijančani dapače »trans Savum« (200G. II. str. 111.).

⁸⁵ Tivanovci su u Kallanekovo vrijeme još pagus (Conscriptio pagi Tyvanovczy. 200G. II. str. 108, 109.), u popisu iz god. 1733. spominju se samo zajedno s Lacičani (Ladschitz und Tibianofze), kasnije sasvim nestaju.

do Beograda. Za neke stoji da se ne zna, kuda su se raštrkali,⁸⁶ a za neke opet saznajemo, da su izumrli.⁸⁷

Rjeđe su vijesti, koje nam kazuju odakle su neki stariji naseljenici došli. Ipak, ima i takvih podataka, i za Šag, Zagajce i Janušince je na pr. izrijekom zabilježeno, da su im stanovnici došli »ex Bosnia«, i to šazani oko 1696. Za Zagajčane i Janušinčane znademo i to, da su bili pravoslavne vjere. Na Khevenhüllerovoj mapi nema međutim više ni jednoga od ovih dvaju naselja. Za Staklence kaže Kallanek: »a memoria hominum hic pagus nunquam inhabitatus erat. Moderni inhabitatores catholicae religionis a Savo ante 10 annos advenerunt et se in hoc deserto collocarunt. De domino christiano nihil sciunt, sub dominio Turcico desertum fuit«.⁸⁸ Ni ovi se Staklenčani međutim nisu dugo održali, a njihovo je stanovništvo prešlo u susjedne Podgajce ili se drugdje raštrkalo.

Događalo se također, da se stari stanovnici nisu više ni htjeli vraćati u svoja prijašnja naselja, pa su se tamo naseljavali novi kolonisti, kao što je to bilo na pr. sa Golincima, selom blizu Poreča, za koje je Kallanek zabilježio: »dum exercitus caesareus Essekinum se movisset, incolae huius loci in Croatiam iverunt, tandem rediverunt et Miholzini existunt. Moderni incolae a Savo et Moroviczino ante quinque annos advenerunt, sub dominio Turcico in 10 domibus calvini erant, de facto in 7 domibus catholici habitant«.⁸⁹ Iz nešto starijega popisa kotara i grada Osijeka iz god. 1697. saznajemo m. o. za stanovnike Ivanovaca »quod ex Sirmio et Baeca fugam dantes ad tutiora haec sese reposuissent«, a Ladimirevčani da su »coloni armigeri, uti antea erant«, dok je za stare Petrijevice zabilježeno, da su bili »locus ... colonialibus Rascianis et quibusdam mercatoribus fidei catholicae inhabitatus«.⁹⁰ S ovime bi se slagalo i ono što Gerold kaže o tom mjestu, samo treba dobro razlikovati između Petrijevac i Karaševa.

Vidi se, dakle, da je i istočni dio slavonske Podravine bio izvrgnut mnogim promjenama u stanovništvu, što sve nije moglo ostati bez dubljeg utjecaja na govor onoga kraja. Da su te migracije bile najjače baš u vrijeme, koje je došlo neposredno poslije istjerivanja Turaka, razumljivo je već po tome, što znademo, da se i drugdje u Slavoniji baš u to doba uz odbjegli svijet po opustjelim selima stao naseljavati i elemenat, kojega prije tu nije bilo, među njima osobito kolonisti iz južnih strana, od Save i iz Bosne. Tako je na pr. u popisu Ladimirevaca iz god. 1702. jedna trećina kuća zabilježena pod imenom Bošnjak, dok u popisu od 1697. toga prezimena ondje uopće nema, ma da imena Babogredac, Radlović i Šuaković kazuju, da je ondje i tada bilo starih naseljenika s juga. Pa ni danas Satničani, Bizovčani i dr. ne govore, da idu u Ladimirevce, nego

⁸⁶ Bratočevczy: incolae discesserunt, quonam devenierint nescitur (200G. II, str. 118.).

⁸⁷ Janoschinzy: inhabitatores dissipati, nec unicus amplius vivit (ibid., str. 99.); Brod: incolae omnes mortui (ibid., str. 118.) i sl.

⁸⁸ Ibid., str. 100.

⁸⁹ Ibid., str. 108.

⁹⁰ Ibid., str. 19, 40, 64.

u »Bošnjake«: novije ime zamijenilo je starije, i to više kao oznaka podrijetla nego kao mjesni naziv, jer se Ladimirevčani i danas smatraju potomcima bosanskih doseljenika. Zanimljivo je, da Ladimirevčani svoje najbliže susjede Šažane, koji su također došli iz Bosne, samo nešto kasnije, i danas kadšto zovu »Turcima«.

Takvih bi se primjera dalo navesti više, no tu nam je svrha samo u glavnim crtama upoznati opću migracijsku sliku Donje Podravine, i to tek toliko, koliko je potrebno za pravilno ocjenjivanje i tumačenje govornih osobina u onom kraju. To ćemo postići tako, da se na cijelom području, koje je predmet ovoj radnji, izdvoje najprije 1) stara podravska naselja, koja su se u svojoj jezgri održala do danas, bez obzira na privremeni prekid od po nekoliko godina u vrijeme ratovanja s Turcima, 2) stara podravska naselja, koja se nisu održala, a jezgra im je stanovništva otišla među starince u susjedna sela, 3) stara podravska naselja s jačom primjesom štokavskih kolonista, 4) stara naselja štokavskih kolonista, koja su se održala, ili su pak nestala, a stanovništvo im se raselilo, i 5) nova naselja, koja su nastala poslije Požarevačkog mira.

Prvoj skupini pripadati će sela Bizovac, Bocanjevci, Bočkinci, Brodanci, Crnkovci, Čamagajevci, Gat, Kunišinci, Marijanci, Nard, Podr. Podgajci, Rakitovica,⁹¹ Satnica, S. Đurađ, Tiborjanci, Veliškovci, Vinogranci i Zelčin. Selo Marjančaci također je staro naselje, samo što mu je stanovništvo zbog neposredne blizine Valpova bilo izvrnuto različnim mijenama, sred kojih se međutim ipak održala indigena (starinačka) većina.

Drugoj skupini pripadati će cijeli niz naselja, koja su većim dijelom za turskih ratova opustjela, a do danas im se tek tu i tamo očuvao trag u nazivima za zemljišne dijelove.⁹² Među takva možemo — prema popisima iz god. 1702. — ubrojiti sela (*pagi, pagi deserti*) Bologovce, Brezovce, Buzince,⁹³ Čakance, Domanovce, Drakšince, Farkaševce, Goričane, Gregorjance, Janušince, Janjevce, Jesenkovce, Križevce, Kučince, Kupšinovce, Marijance (kod Valpova), Metlince, Midlak,⁹⁴ Moroslavce, Mrčince, Novu Skelu, Novake, Pavlovce, Poznanovce, Staklence, Strugačevo, Tivanovce, Trnovce, Veselovce, Vučkovce i neka druga. Neka

⁹¹ Današnji je rakitovački govor u manjoj mjeri pod utjecajem jakih došlijačkih naselja, koja su se smjestila u njegovoj neposrednoj blizini (Pč, Gl i dr.), odatle izgovor é i sl. (v. bilj. 46.).

⁹² Zapisujući nazive za zemljišne dijelove našao sam cijeli niz takvih, koji su nekoć označavali — ili mogli označavati — nastanjena mjesta, a u spomenutim ih popisima iz 1702. ne nalazimo, ispor. Drénóvci, Godišinci, Stárjānci (Ve), Králjēvci, Medārēvci, Šimenovci (Vp), Būdrovci (Mč), Beljānci, Mārošēvci (Hb), Bicārēvci (Bd), Madarinci (Pt), Bēketinci (Gr), Sōdinci (Rt), Bogdinci (Kn), Ižānóvci (Mc) i dr. Naravno, mogu to biti i noviji nazivi, samo im nitko ne pamti postanja. Nekima se međutim našao trag u starijim popisima, tako za svetodurski Čakovac (Sum. popis 1697.: Čsakovecz, pagus desertus) i dr.

⁹³ Smičiklas je Geroldovo pagus Businzy čitao Bušinci (Index personarum et locorum, str. 341.). Među nazivima za lokalitete upotrebljava se međutim i danas u Ld samo naziv Buzinci.

⁹⁴ Isp. Milovačko polje u ataru sela Nard.

su od njih god. 1702. bila još nastanjena ili bar na okupu (Goričani, Moroslavci, Janušinci, Novaki, Staklenci, Strugačevci, Tivanovci), pa im se kasnije stanovništvo raselilo po drugim naseljima, od kojih su neka u ono doba bila još pusta (Bizovac, Satnica). Janušinci i Staklenci naseljeni su po drugi puta kolonistima iz Bosne i Posavine, koji se također ne održaše, tako da bi ova mjesta zapravo pripadala u dvije skupine, u drugu i u četvrtu. I selo Novaki, koje je dugo vremena bilo pusto, opet je naseljeno 1701., pa se nije održalo, da se kasnije pretvori u pustaru, koja će tek poslije prvoga svjetskoga rata oživjeti novim kolonistima. Danas su tamo naseljeni došljaci iz okoline Imotskoga. Prema prva dva sloja starinačkog stanovništva ovom bi naselju bilo mjesto u drugoj skupini, a prema trećem ide u zadnju (petu) skupinu.

Izraziti predstavnik treće skupine jesu Petrijevc, koji su nastali spajanjem Karaševa i nekadanih Petrijevac, od kojih je prvo bilo naselje s domaćim (podravskim) stanovništvom, dok su Petrijevc prvotno bili naseljeni kolonistima. Posredno — sudeći po prezimenima i drugim znacima — stariju kolonizaciju treba pretpostaviti također u Poreču, gdje i danas ima tragova ikavsko-jekavskoga govora, i u Radikovcima, a mladu u Habjanovcima i djelomice u Valpovu, gdje je ostalo nešto štokavskih doseljenika iz turskoga doba.

U četvrtoj skupini valja razlikovati dva sloja, stariji i mladi, i prema tome dva razdjela, prvi, koji će obuhvatiti starija naselja, i drugi, koji će obuhvatiti mlada naselja. U prvi razdjel ići će Ladimirevci, Ivanovci i dijelom Petrijevc,⁹⁵ a u drugi Šag, Zagajci, Janušinci i Staklenci. Dok su se naselja prvoga razdjela održala, druga su — osim Šaga — opet nestala.

I petu skupinu možemo razdijeliti u dva dijela, od kojih će prvi obuhvatiti stara, nekoć opustjela naselja, koja su u novije doba ponovo naseljena, ovaj puta stranim elementom, dok će u drugom biti posve nova naselja, kojih prije nije bilo. U prvi će razdjel ići Samatovci i Novaki, a u drugi Bistrinci, Belišće, Kitišanci i Josipovac. Današnji Samatovci, Novaki i Kitišanci nastali su kolonizacijom, do koje je došlo poslije prvoga svjetskoga rata, a stanovništvo im se u zadnje vrijeme (od 1941.) dijelom izmijenilo. Josipovac je (do 1945.) bila njemačka kolonija naseljena poslije 1723. god., a Belišće se kao industrijsko središte razvilo u drugoj polovini prošloga stoljeća, tako da samo Bistrinci svojim postankom sežu u prve godine 18. vijeka.

Podijelimo li sva naselja prema jezgri stanovništva u starince i došljake, dobit ćemo ovo: I. starinačka bit će sva naselja prve skupine i iz treće (Petrijevc) Karaševo, zatim Habjanovci i Valpovo, dok će II. sva ostala pripadati došljacima, te će se vremenski dijeliti u *starija* (prvotni

⁹⁵ Možda i Buzinci: Vp. rkp. iz 1698. (koji u izvatku, što sam ga našao u vp. arhivu, nosi naziv »Conscripcio Hapsziana«, pa ću ga odele tako zvati) ih nema, no sudeći prema prezimenima (u Gerolda), bit će da su i oni najvećim dijelom bili naseljeni s juga (Erić, Katavić, Cerkezić i dr.).

Petrijevci, Ladimirevci, Ivanovci, Poreč,⁹⁶ Radikovci⁹⁷ i nekadašnji Buzinci), mlada (Šag, Bistrinci i nekadašnji Zagajci, Janušinci i Staklenci) i *najmlada* (Belišće, Kitišanci, današnji Samatovci i današnji Novaki). Josipovac kao isključivo njemačko naselje nije ni prije išlo u krug podravske štokavštine.

Najmlada naselja došljaka nisu, kako smo prije vidjeli, s jezičnog stajališta važna, pa se na njih — kao ni na Josipovac — dalje ne ćemo obazirati. Ostala naselja kolonista važna su toliko, što za svako postoji teoretski mogućnost, da je u svom govoru — bilo djelomice, bilo potpuno — do danas moglo sačuvati neke osobine donesene u prvo doba naseljavanja, i da je te osobine moglo proširiti i među susjednim starincima. Za održanje pak i širenje takvih donesenih osobina u novu ambijentu važno je, da li je naselje bilo brojem dovoljno jako, da li je bilo *govorno* homogeno, i da li je umjelo urediti svoje odnose prema susjednim naseljima, t. j. da li su ti odnosi postajali uži (na pr. endogamijom i sl.), ako su sela po podrijetlu i govoru bila bliska, ili su bili dalji, ako među njima nije bilo tih veza. Zato je važan i njihov geografski smještaj, t. j. nalazi li ih se *poviše* zajedno, ili su rastrkana među starincima; zatim, nalaze li se uz prometne veze, ili su smještena po šumama i barama. U prvom će se slučaju, t. j. kad ih je *poviše* zajedno i kad leže uz prometne veze, kojima lakše dolaze jedni do drugih, došljaci bolje održati i bolje će sačuvati svoje govorne osobine nego kad su im sela odasvud okružena naseljima domaćih starinaca, koji su drugoga govora i drugoga naglašavanja. Pogledamo li sada priloženu kartu (I), vidjet ćemo, da su se došljačka naselja u Donjoj Podravini smjestila ovako: od starijih Ladimirevci i Poreč leže tako daleko jedno od drugoga, da među njima nije moglo biti nikakve veze. Ivanovci nisu daleko od Ladimirevaca, ali kako su Ivanovčani došli s istoka (Srijem, Bačka), a Ladimirevčani s juga (Bosna), nije ni među njima bilo uže veze, a stari su Petrijevi opet toliko bili pod utjecajem starinačkog Karaševa,⁹⁸ da su se u njemu doskora sasvim rasplinuli davši mu samo svoje ime, pa ni tu nije moglo biti uži veza s nešto mladim i podaljim Ladimirevcima. Prometnih veza među njima također nije bilo, tako da zaista nije bilo ničega, što bi ta starija naselja čvrsto vezalo i uzajamno čuvalo pred utjecajem okolnih starinaca. Jedinj izuzetak su Radikovci i Poreč, gdje su se stoga — osobito u Poreču — relativno najbolje očuvali strani elementi. Radikovcima, koji leže nešto dalje na istok, smetao je i dosta heterogeni sastav stanovništva (Hayducken).

Od mladih naselja došljaka Šag se doduše od početka nalazio nedaleko Ladimirevaca, ali s druge strane Karašice, koja ih je više rastavljala

⁹⁶ U popisu iz god. 1702. zabilježen je ikavski oblik Poritsche, jednako u popisu iz god. 1733. (Poritsch), Conscripctio Hapsziana imade Poregysse. Kallanek međutim navodi, da su tamo i za Turaka bili katolici (200G. II. str. 104.). Kašić ga u svojem izvještaju ne spominje ni među katoličkim ni među kalvinskim naseljima.

⁹⁷ Popis iz god. 1733. dodaje uz naziv (Radingofze) oznaku Hayducken, jednako kao i za Ld.

⁹⁸ Pod župu u Karaševu potpadali su i katolici iz Osijeka (isp. R. Horvat, Val-povština, str. 249.).

nego spajala, a Bistrinci su se opet smjestili uz Dravu, između Gata, Valpova i Narda, tako da ni tu nije dolazilo do užih veza, koje bi olakšale podržavanje određenih jezičnih tradicija. Osim toga i ne znamo pravo, kakav je bio prvotni sastav bistrinačkoga stanovništva. Tek po nekim prezimenima iz 18. stoljeća zaključujemo, da je i ono većim dijelom bilo iz južnih strana. Vezu Šaga s Ladimirevcima slabilo je i to, što su jedni potpadali pod Valpovo, a drugi pod Karaševo, a negativno je zacijelo djelovalo i to, što su se Šažani odvajkada bavili kirijom, dok su Ladimirevčani bili ratari i ljudi od pluga, mača i motike, pa ih je i to moralo udaljivati od Šažana.⁹⁹ Tako vidimo, da među ovim došljacima — osim Poreča i Radikovaca, koji su se mogli osloniti na Golince i na naselja, koja leže dalje prema zapadu — nije bilo nikakvih jačih veza, pa je to možda bilo i razlogom, da su se neka od njih doskora opet raspala i nestala (Buzinci, Janušinci, Staklenci, Žagačci).

Jezično to, naravno, još uvijek ne znači, da su se došljaci morali sasvim asimilirati svojoj jačoj okolini. I tu je bilo razlika. Najbolje je svoje odlike sačuvao Poreč, tako da njegov akcenat (Mlāka, Lānīšte, Trāvnik, Jārak, kōsište, kūbura¹⁰⁰ i t. d.), pa porečko *djedak, ljesa, lijevča, trijem, rizanci s oriji* i sl. ovaj govor potpuno odvajaju od ostale podravske štokavštine upućujući na užu vezu sa susjednim Golincima i drugim došljacima naseljima, koja se prostiru dalje na zapad. Ne znači to, da u porečkom govoru nema podravskoga utjecaja (ispor. nomen loci Živika, pa: pregāča, vūdica, deteriorativa na -ēna i sl.), no on je svakako bio vrlo slab, mnogo slabiji nego u *Rd*, koji leže nešto istočnije, te su bili više izvrgnuti utjecaju *Čm*, *Šv* i *Bn*.

Preostala su došljaka naselja — uključivši ovamo i *Rd* — sva u većoj ili manjoj mjeri podlegla asimilatornom utjecaju okoline. Tek tu i tamo u govoru, osobito u nazivima za lokalitete i u samostalnim izrazima, očuvali su se do danas jači tragovi govora donesena ili unesena sa strane. Kakav je taj govor bio, i odakle, iz kojega kraja, teško je danas reći, jer je svagdje prodro ekavski izgovor, a ikavizmi, koliko ih u takvim naseljima susrećemo, karakteristični su gotovo za svu Donju Podravinu. Ipak, po nekim akcentima dade se zaključiti, da je većina kolonista prvotnih Petrijevaca, zatim Ladimirevaca, Radikovaca, Šaga i Bistrinaca nekoć imala novije naglašavanje (isp. *Pt* Volōsavo, Plāndīšte, *Ld* Pālenovac, Kālenovica,¹⁰¹ Kovāčēva ādica : Pērīna ādica, svīnjāk, kākō ču ... , *Rd* Sēlište, Lānīšće, kūbura, kōsišće, Šg Kōsotovo,¹⁰² Čēr, Čākanac, kāpija, *Bs* Oskōrušica, Tūkovī, Laniki, ōraj¹⁰³ i dr.). Za Ivanovce, koji su kolonizirani s istoka (iz Srijema i Bačke), nisam više našao potvrda,

⁹⁹ Kallanek: ... pro sepibus extruendis Essekinum vexerunt nec non ligna Caesarea secuerunt (str. 98.). Kada se prije šezdesetak godina u blizini gradio drum, preselili su se onamo, samo da se dalje mogu baviti kirijom.

¹⁰⁰ Isto što tašulj (tašulj *Vc*, *Vp*, tašljic *St*, kēsa *Hb* i sl.) dalje prema istoku: koža što čuva konja, da ga konopci za vuču ne našuljaju.

¹⁰¹ Ispor. Kalēnovica *Iv*.

¹⁰² Ispor. Kosotovo *Nd*.

¹⁰³ Ispor. i *Hb*: Drgača, Būdigōšće.

koje bi na to upućivale, osim ako se takav akcenat ne krije na pr. u nazivu Kalbādik, gdje bismo prema podravskom ritmu očekivali naglasak na primi (Kālbādīk).

Općenito se (i prema gornjem) može reći, da je asimilacija najdalje uznapredovala u Ivanovcima i nekadanjim Petrijevcima, manje u Ladimirevcima, Radikovcima, Šagu i Bistrincima. Pritom *Ld* i — donekle — Šg zauzimaju posebno mjesto, akcenatski vrlo zanimljivo, koje upućuje na razmjerno samostalno i u neku ruku kolektivno reagiranje na akcenatski sustav, koji se ovdje u Podravini među starincima zatekao. Novost je u tom sustavu za spomenute došljake morala biti duljina ispred kratkog akcenta, i oni su je po pravilu hiperkorektnosti i prisvojene ritmike stali u govoru primjenjivati i ondje, gdje joj nije bilo mjesta, i to u opsegu, kako ga inače ondje ne nalazimo. Dok naime u okolnim selima (*Bd*, *Pt*, *Nd*) do ovakvih pojava dolazi samo sporadički, zato da bi se u ekspresivnoj službi istakao iktus, ovdje to postaje manira (ispor. *Ld* Dimitrovac, Mātšće, Mikōlin kraj, Mlāķē, Crnicē, Krčēvina, Prēsētinci, Īvānovāčko polje, po sātničku među i sl.,¹⁰⁴ Šg Čūprōvac, Křčēvine, sōnāc (pl. sōnci), pōtkōlina i sl.), do koje je došlo pod utjecajem primjera, gdje je duljina ispred akcenta bila opravdana (ispor. *Ld* Na šuljēvima, Pērīna (adica), Kovāčēva (adica), Željčkōvac, Milōšēvac, Šg kad Drāvā razālje ..., došli vojniki, pa nek jēdeju ... i sl.).

Razmotrivši ovako naselja starijih i mlađih došljaka, preostaje još da se kaže koja o starincima. O njima i o njihovoj jezgri bilo je i prije govora, a da ipak nigdje nije kvantitativno određeno, koliko se te starinačke jezgre očuvalo do naših dana. Primjeri Novaka, pa Ladimirevaca, Marjančaca i drugih nekih naselja pokazuju, da se u nekim mjestima kroz tih dvjestadeset godina i cijelo stanovništvo moglo promijeniti, ili bar većim dijelom zamijeniti novim kolonistima (iz susjednih sela ili iz udaljenijih krajeva), što je sve za razvoj nekoga naselja, pa prema tome i za njegov jezik, moralo biti važno. Zastanimo zato malo i kod ovoga pitanja.

Kao i drugdje, tako se i u Podravini stanovništvo kroz ova dva i po stoljeća više ili manje popunjavalo ili obnavljalo i mijenjalo, tako da su u nekim selima došljaci danas brojem i do triput jači od starinaca, dok su opet u drugima starinci ostali jači od pridošlica. Došljaci su i ovdje, kao i drugdje, većinom prolazan, govorno nehomogen clemenat, koji je već time osuđen da podliježe jezičnom utjecaju homogenijih starinaca i onda, kada su ovi brojem mnogo slabiji od došljaka. Zato koeficijent jezičnog utjecaja u ovakvim mjestima nije ovisan o općem razmjeru jednih i drugih prema broju nastanjenih kuća ili stanovnika, nego o unutarnjem srodstvu i unutarnjoj povezanosti jedne i druge skupine ljudi. Pridošlice imaju naime još jednu slabu stranu, a to je pocjepkanost po prezime-

¹⁰⁴ Time se *Ld* znatno udaljuju od Šg, kojemu su s jedne strane *Ld*, a s druge *Nd*, oba s različitim naglašavanjem, tako da me je neka Šāška sama upozorila, da u Šg govoru jēdān, u *Nd* jēdān, a u *Ld* jēdān.

nima i porodicama, koje u starinaca nikada ne nalazimo u tolikoj mjeri kao u došljaka. Zato ćemo se, kad već nije moguće praktički odrediti podrijetlo svakoj kući i svakoj porodici nekoga naselja, poslužiti koeficijentom njihove unutarnje povezanosti i pripadnosti jednoj ili drugoj skupini, te ćemo odatle izvesti zaključak, koja je jača, i kakav je odnos između starinaca i došljaka, i obrnuto, između došljaka i starinaca. Tehnički se to daće tako provesti, da se zbroj domova nastanjenih starincima razdjeli brojem njihovih prezimena, pa dobiveni broj uzme kao koeficijent starinaca za dotično mjesto. Isti je postupak i s došljacima. Razmjer jednoga i drugoga koeficijenta dat će unutarnji odnos jedne i druge skupine, t. j. predstavljat će razmjer između starinaca i došljaka s obzirom na unutarnju povezanost njihovih skupina. Za naselja valpovačkoga kotara (osim Čepinskih Martinaca) taj će razmjer prema podacima prof. Pavičića biti 132,0 (starinci): 37,7 (došljaci), ili okruglo 3,5 : 1.¹⁰⁵ Prevaga starinaca je, dakle, više nego očita. Ovome treba dodati, da i dobar dio došljaka potječe iz istoga kraja, ili se ondje naselio već početkom 18. stoljeća pa se asimilirao, tako da je skupina starinaca u govornom pogledu još jača, nego što je to gore navedeno. Jednako su međutim i došljaci — osim Petrijevcana, koji su se rasplinuli u Karaševu — sačuvali svoju jezgru, samo nešto slabije od starinaca (koefic. 2,24), što međutim iz razloga, koje smo prije naveli, znači samo da se u tim selima dobrim dijelom održao elemenat, koji je stoljećima bio izvrnut asimilaciji, te se do danas manje ili više asimilirao, a od starih osobina zadržao samo neke, i to većinom leksičke, terminologijske. Slične odnose treba pretpostavljati i u onih 10 sela miholjačkog kotara, koja su sva (osim *Pč* i *Rd*) starinačka.

Iz svega, o čemu je u ovom dijelu bilo govora, vidjeli smo, kakav je otprilike bio sastav stanovništva u onom kraju, i kakav je mogao biti općenito utjecaj došljaka na starinačka naselja, koja su se ondje zatekla. Time smo ujedno riješili jedno od najvažnijih pitanja, koje će nam olakšati stvaranje zaključaka u jezičnom raspravljanju, na koje sada prelazimo.

Želeći prikazati jezičnu razvedenost podravske štokavštine, odabrao sam po dvije odlike iz nauke o naglascima i nauke o oblicima, jednu iz nauke o tvorbi riječi i sedam odlika iz područja rječničkoga blaga. Kao svaka klasifikacija, tako je i ovaj izbor subjektivan, pa će mi zacijelo netko spornuti, što sam mimošao nauku o glasovima, kojoj se u dijalektologijskim podjelama obično pridavala najveća važnost. Učinio sam to stoga, što glasovne odlike na tom području ili nisu osobito zanimljive, ili se ne bi dale lako i pregledno prikazati na karti. Tako su na pr. neki ikavizmi sasvim pravilna pojava, koja — osim u *Pč* — nije uvjetovana posebnim glasovnim zakonima, dok protetsko *v-* također obuhvata cijelo područje osim nekih došljačkih naselja (*Ld*, *Šg*, *Pč*, *Rd*). Isto tako cijelo područje osim *Ld*, *Bs* i *Hb* imade *orej* (: *ora*, *oraj*), a samo u *Bd* zabilježio

¹⁰⁵ Za miholjački kotar nisam mogao dobiti podataka, a noviji popis stanovništva nije mi bio pristupačan, pa ih nisam mogao sam utvrditi. Za valpovački kotar služio sam se bilješkama prof. Pavičića.

sam kod jednog informatora sporadički prijelaz glasa *e* u *ei* (i to pod saltansom: jéist, živéit, tridéiset). Uz *orej* trebalo bi označiti i razliku u kvantiteti (ôrej : ôrej), a to se — uz fonetsku diferencijaciju *e/a* — ne bi dalo dovoljno pregledno prikazati na zajedničkoj karti, na kojoj je trebalo smjestiti po mogućnosti sve elemente. Zato se nisam mogao osvrtnuti ni na podr. *pântim* (: pantim), *mônce* (: momce, momke, ak. pl.), *vôder* (: vodir), *lêvča* (*Ld*, *Iv*, *Hb*, *Rd*, *Pč* lijevča), *lêčva* (*Šg*), *lêčva* (*Nd*, *Bs*, *Pd*), *lêč* (ostala mj.) i t. d.¹⁰⁶ Slično je i sa *saonicama* i *sanincima*, koji bi se sami lijepo dali prikazati, ali su ovako — budući da za svaku pojavu nisam mogao dati specijalan prilog — morali otpasti (isp. uz normalno *sâne*, *sânice* i *saninac*, pl. saninci — u *Hb*, *Bd*, *Bz*, *Pt* *sônice* : saninci, jednako i u *Nd*, samo mj. *sonice* akutirano *sônice*, zatim u *Ld* *sônice* : *sonēnci*, *Šg* *sônice* : *sōnci*,¹⁰⁷ *Rd* *sône* : *sōnci* i *Pč* *saōnice* : *sōnci*, dakle cijela skala prelaznih oblika, ugl. u došljačkim naseljima ili u njihovoj neposrednoj blizini). Kod akcenata moglo bi mi se također prigovoriti, što na pr. nisam posebno prikazao cirkumfleks na ultimj (*danās*, pridj. *samā*, instr. *s njômē*, nom. *ākōv* i sl.). Nisam to učinio zato, što je samo posljednji oblik prostorno ograničen (ugl. *II*), dok su prva dva, kao i *čitām* i sl., normalni za cijelo područje, a treći se isto tako u ekspresivnoj službi (: *s njôm*) upotrebljava i na istoku i na zapadu. U ostale pak pojedinosti (*trūjem* : *trūjū* i sl.) nisam se iz tehničkih razloga mogao upuštati, pa sam se zadržao samo na oksitonezi i na saltansu kao na važnijim pojavama, kojima se dosad nije posvećivalo dovoljno pažnje.

Iz nauke o oblicima uzeo sam ono, što je za Podravinu najkarakterističnije: nepalatalni instr. sg. muš. i sred. roda na *-em* i dulje nastavke za 3. l. pl. prezenta (osobito na *-e* : *-eju*). Jednako sam iz nauke o tvorbi riječi uzeo nastavke za tvorbu deteriorativa ženskih (i muških) osobnih imena. Na dublete *zābad* || *zābada*, *spāšnik* || *spāšnjak* || *spāšnjak* || *pāšnjak*, *gūščak* || *gūšnjak*, *pāčjak* || *pāčnjak*, *kōkošinjac* || *kokošinjak*, *svinjak* || *svinjac* i sl. nisam se mogao obazirati, pa ih u radnji dalje i ne spominjem.

Najbogatiji, i prema tome najteži, bio je izbor iz područja leksičkoga blaga. Od mnoštva paralela spomenut ću samo neke, kojima je upotreba prostorno ograničena, ili se pomalo gube, ili im se proširuje značenje; to su *mōtka* — *golčica*, *svēdro* — *burgija*, *lēv* — *pojāta*, *gānjak* — *trēm*, *šaraqljāš* — *stolica*, *ōbōr* — *tōr* — *okōlac*, *kōlac*, *vāgīr* — *amišće*, *tāblek* — *turkinja* — *breskōrka*, pa različna značenja za riječ *kōčak* i t. d., i t. d. U takvu obilju valjalo je izabrati ono, što je karakteristično i narodu osobito blisko, pa sam se zato ograničio na neke dijelove pluga (3), kola (2), kuće (1) i ženske opreme (1).

¹⁰⁶ Tako i kod Katančića: 'fulcrum laterale currus, subscus, brachium', Hung. Füts (Pravoslóvnik, s. v. Füts).

¹⁰⁷ Nožice na sanincima u *Šg* zovu *nōge* (: *nōge*, pedes hominum seu animalium).

1. Izotone

S obzirom na poludugi saltans dijeli se cijela Donja Podravina u četiri područja, *u istočno*, gdje je saltans redovita pojava (*Nd, St, Pt, v. kartu II¹*) *u zapadno*, gdje dolazi vrlo rijetko i to isključivo u ekspresivnoj službi (*Tb, Vc, Gt, Mc, Kn, Cr, Bč, Pd, ŠD, Čm, Rd, Rt, v. k. II₄*) i u dva *srednja* ili prelazna, koja se dijele u a) područje s jače naglašenom oksitonezom (*Hb, Bd, Bz, Ld, v. k. II²*) i b) područje bez izrazite oksitoneze (*Šg, Vp, Mč, Iv, Zč, Bc, Vn i Bs, v. k. II³*). Sporadični su slučajevi ovakve oksitoneze u *Pt* i, nešto češće, u *Šg* u većoj mjeri izraz ekspresivne službe, te se ne mogu uvrstiti u gornje područje (*II²*), gdje zbog razvijenije oksitoneze dolazi do posebnih sekundarnih oblika. Osim toga za *Pt* je karakterističan saltans, dok *Šg* ide u prelazno područje te se od *Ld* u pogledu oksitoneze dosta razlikuje. Za poludugi saltans *v. str. 26. i d.*, za pojave skupčane s oksitonezom *str. 32. i d.*

2. Izomorfe

a) Instrumental sg. nepalatalnih osnova muž. i sred. roda na *-om/em*.

U istočnom dijelu (*Pt, St, Šg, Ld, Bz, Bd, Hb, v. k. II₄*) tvore se ovi oblici isključivo nastavkom *-em* (dakle: *drumem, cugem, kajmakem, stolem, jezikem, mlekem, tkalem i sl.*),¹⁰⁸ dok u *zapadnom* — osim neznatnih izuzetaka (: *putem, poslem, kotlem*) — ostaje *-om* (zapadno od oznake *II³*). Ivšić za DPG navodi samo *ritem* (Kaniža, kod Broda), Reljkovićevo *kazusem* (Gram. 226) i *priopćeno kamenem (Tordinci)*,¹⁰⁹ ali zato daje veći broj potvrda za *-im* mj. *-om* (u nekoliko sela u sjeveroistočnom dijelu posavskoga govora) i *-om* mj. *-em* iza palatala (Bodovaljci, Slobodnica, Crni Potok, Musići, Piškorevci, Otok, Gradište i dr.).¹¹⁰ U mjesnim nazivima zabilježio sam iza palatala *-om* mj. *-em* samo u dva mjesta: Za gajom (*Vn*) i Pod selišćom (*Bs*). Ivšićeva potvrda iz Tordinaca daje naslućivati, da se *-em* mj. *-om* u instr. sg. nepalat. osn. muž. i sred. roda preko Habjanovaca i Cepinskih Martinaca pružalo dalje na jugoistok, na što upućuje i zamjena *-im* mj. *-om*, koju je Ivšić — osim Vrbice — zabilježio u ekavskim selima, koja su nekoć pripadala podravskom jezičnom krugu.

b) Dulji i kraći oblici za 3. l. pl. prezenta.

Ivšić je u ŠN iznio nekoliko duljih oblika za 3. l. pl. prez. (*potkū* i *potkēju*, (*na*)žgu i (*nā*)žgeju,¹¹¹ zatim *đeću* (enkl. *ćeću*),¹¹¹ *bolē* i *bolēju*,¹¹¹ *držeju*, *ležēju*, *bežeju*,¹¹¹ i dr.). Jednako duljenje (*-eju* mj. *-e*) zabilježio je i Klaić za Bizovac, razlikujući pravilno između sekundarnog *jđeću* i terci-

¹⁰⁸ Ne dajem akcenta zbog nejednake primjene saltansa.

¹⁰⁹ DPG, str. 89 (i bilj.).

¹¹⁰ Ibid., bilj. 2, zatim str. 117, bilj. 4.

jarnog *misleju*.¹¹¹ U Posavini takvoga duljenja nema. U Podravini uz spomenute oblike dolazi do duljenja (odnosno skraćivanja) i ostalih završetaka, tako da uz *-u* dolazi *-eju* (*krādū, šiju, uprēgnu* : *krādēju, šijeju, uprēgneju*), uz *-e* spomenuto *-eju* i primarnije *-iju* (*nōse, prāve, vōže* : *nōsiju, prāviju, vōziju* : *nōseju, prāveju, vōžeju*), a normalno *-aju* stegnuto je analogijom prema ostalim kraćim završecima u *-u* (*spřdaju se, pěvuaju, igraju* : *spřdū se, pěvū, igrū*).¹¹² Prirodno je, da opseg svih tih dubleta ne će biti jednak, već će u jednih biti manji, a u drugih veći. Dublete *-u/-eju* pripadat će na pr. — osim *Pč* (*kāžū*) — cijelom području (ideju *Pt*, plaćeju *St*, obrěžeju *Šg*, pripneju *Nd*, nēdeju *Ld*, izideju *Bz*, ūzmeju *Bd*, ōreju *Hb*, dājeju *Vp*, zōveju *Mč*, prōjdeju *Iv*, sečēju *Zč*, nājdeju *Bc*, odvedēju *Vn*, kāžeju *Tb*, dēreju *Vc*, lātneju *Gt*, bēreju *Bs*, *Cr*, prōstreju *Pd*, dōjdeju *SD*, zōveju *Bč*, mētneju *Čm*, pobēgneju, ideju *Kn*, *Mc*, *Rd*, *Rt*), jednako i *-aju/-u* (koje može biti dugi ili kratki), samo što je tu — uz *Pč* — više izuzetaka, gdje se ovi kraći oblici ne govore (*Ld*, *Hb*, *Rt*), ispor. rūgu se *Pt*, pčvū *St*, nēmu *Šg*, trēbu *Nd*, mōru *Bz*, otēru *Bd*, istēru *Vp*, spřdu se *Iv*, *Bc*, tērū *Mč*, *Zč*, tēntu *Vn*, pšūčū *Tb*, svirū *Vc*, *Gt*, pitū *Cr*, igrū *Pd* i t. d.). Ovi se sekundarni (kraći) oblici u nekim naseljima (na pr. u *Hb*, *Ld*, *Nd*, *Zč*, *SD*, *Rt*, *Rd*, *Pč*) u mladega svijeta opet sve više gube, tako da se još samo stariji češće služe i jednima i drugima. Dublete na *-e(-eju)-iju* nisu podjednako raširene u sva tri oblika, te se redovno govore samo u dva, tako da *-e(-eju)* prevladavaju u jugoistočnom dijelu (*Bc*, *Zč*, *Mč*, *Iv*, *Hb*, *Bd*, *Bz*, *St*, v. k. II^a), a *-e/-iju* u cijelom ostalom području podravske štokavštine (isp. plāteju *Bc*, tražeju *Zč*, dēljeju *Mč*, skupeju *Iv*, nōseju *Bd*, *Hb*, prāveju *Bz*, mēseju *St* : nōsiju *Pt*, *Šg*, spřmiju *Nd*, dēljiju *Vp*, vidiju *Vn*, vādiju *Tb*, trēbiju *Vc*, pregrādiju *Gt*, vōziju *Cr*, divāniju *Pd*, mōljiju se *SD*, nōsiju *Rt*, mōljiju *Rd*, vidiju *Bč*, nakitiju *Čm*, prāviju *Mc*, mōljiju se *Kn* i dr., v. k. II^a).

Karakteristično je za te dublete, da se obično upotrebljava po jedan kraći i jedan dulji oblik, tako da je samo kod *-e(-eju)-iju* došlo do cijepanja, koje međutim također nije ekskluzivno, pa tako na pr. *-e/-iju* sporadički dolazi i u istočnom dijelu, a *-e/-eju* — iako mnogo rjeđe — u zapadnom (isp. vidiju *St*, vōdiju *Bz* — mřšaveju *Cr*, plēsniveju *Gt*, gdje se oba oblika oslanjaju na *e* u infinitivu: *mřšaveti*, *plēsniveti*).

U razvoju spomenutih dubleta valja razlikovati četiri stupnja: a) prvotno *-u ≤ q(τb)*, *e ≤ q(τb)*, *-aju < aīq(τb)*, b) stvaranje dublete *-u/-eju* analogijom prema sufixsalnom *-e* u ostalim licima jednine i množine i krajnjem *-ju ≤ -[a]/-ju* (*jedu, pišu, meinu* : *jede-te, piše-te, metne-te* + *-ju ≥ jedeju, pišeju, metneju*), c) stvaranje dublete *-e/-iju* analogno kao pod b) (*jede-te, piše-te, metne-te ≥ jedeju, pišeju, metneju* : *nosi-te, pravi-te, vadi-te ≥ nosiju, praviju, vadiju*), odn. dublete *-e/-eju* prema sekundarnom *-eju* dublete *-u/-eju* i iskonskom *-e ≤ q(τb)* (*nosim, pravim, vadim* — *nose, prave, vade* + *-ju* (: *-eju*) : *noseju, praveju, vadeju*), i d) stvaranje dublete *-aju/-u* obrnutim postupkom prema *-u/-eju* (*teraju* : *pereju* ||

¹¹¹ Bizovačko narječje (rkp.).

¹¹² U ovakvim primjerima dajem akcenat prema središnjem govoru (*Gt*).

peru : *teru*, ili *isteraju* : izdereju || izderu : *isteru*, ili *pušćaju* : vičeju || viču : *pušću* i t. d.). Ova podjela bit će i vremenski točna, što dokazuje s jedne strane *ŠN*, a s druge dubleta *-aju/-u*, koja je najslabija te se najlakše gubi.¹¹³ Razlog ovoj slabosti sekundarnoga (kraćega) *-u* valja osim toga tražiti i u praktičkoj primjeni, u tome, kako se te i druge dublete u živu govoru upotrebljavaju.

Bilježeci ih po selima, nastojao sam dokučiti razloge, zašto isti objekat u identičnoj rečenici kod istih glagola upotrebljava sad dulje, a sad opet kraće oblike, i kada će upotrebiti jedne, a kada druge. Pitao sam i neke bistrije seljake. Uzeo sam kao primjer najobičnije riječi: *idu* i *ideju*. Kada će reći *idu*, a kada *ideju*? 'Knez' u *Rd* izrazio se kvantitativno: »Akô i-je dvâ do tri, ônda *idu*, a akô i-je mlôgo, ônda *ideju*.« 'Subaša' u *Mc* prikazao je razliku u dva samostalna primjera, što ih je sam smislilo: kaže se na pr. »*idu pomoći*« — ali »*êno ideju!*«, i to bez obzira na veći ili manji broj onih, koji »idu«. Time objekat u *Mc* pobija kvantitativno tumačenje objekta u *Rd*. U stvari međutim i jedan i drugi imaju pravo: prvi je duljim oblikom želio *istaknuti* mnoštvo, a drugi njegovo dolaženje. Bitna je u oba slučaja težnja za isticanjem, dakle izrazita ekspresivnost. Kod *idu pomoći* naglasak je na drugom dijelu (*pomoći*), stoga prvi može biti i u manje naglašenom (kraćem) obliku. U drugom primjeru (*êno ideju!*) naglasak je na dolaženju, dakle na glagolskoj radnji, pa je stoga u 3. l. pl. prez. upotrebljen dulji (ekspresivniji) oblik. Kada sam ovakvo tumačenje išao kasnije u praksi provjeravati, vidio sam, da je točno. Kad god se u rečenici nađe nekoliko glagola u 3. l. pl. prezenta, dulji će obično biti oni oblici, koje je govornik želio posebno istaknuti, ili koji su mu se činili nekako izrazitiji, pregnantiji, jači. Tako mi na pr. S. A. iz *St* piše za ženska imena na *-iša*: »... to obično ženske *kažu*, kad se *posvađu* i kad se *ogovaraju*« (akcenat je na *ogovaraju*, isp. *posvađu*, *kažu*). Ili — u tekstu iz *St* (str. 30.): Čure *pěvū*, a drugi *plăčeu* (akcenat na *plăčeu*). Klaić za *Bz* bilježi: »Kad Stânkini izâjdu, trôjâ kôla izideju«. I tu su jače istaknuta *kola* (trôjâ!), dakle: izideju (mj. izâjdu).

U 3. l. pl. prez. *oću*, *neću* i u enkl. obliku *ću* ovo je *-u* postalo naknadnim kraćenjem sekundarnoga *-eju* (*oćeju*, *nećeju*, *ćeju* : *oće*, *neće*, *će*).¹¹⁴

c) Deteriorativi za ženska i muška osobna imena.

Fancev (AfslPh. 29³⁵⁵) uz sufixs *-ena* navodi Marêna, Katêna, Dorêna, i s prijenosom akcenta na ultimu Katenâ, Marenâ (ibid. ³⁶⁷), ne kazujući ništa o značenju toga sufixsa.¹¹⁵ Jednako Ivšić za Šaptinovac: Cecêna (žensko ime mjesto Cecilija), Katêna (Kata), Lucêna (žensko ime

¹¹³ U glagola bacâti, koprcâti se i sl. ostaje cirkumfleks na penultimi i u 3. l. pl. prez. (b a c â ju, k o p r c â ju s e) i takvi se oblici onda ne skraćuju. Kod prô-čitû (str. 6.) prenesen je akcenat iz ekspresivnih razloga na prijedlog. Ispor. za *-e/-eju* migracijsku podjelu!

¹¹⁴ Isp. *ŠN* str. 41.

¹¹⁵ Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Der kaj-Dialekt von Virje, mit Berücksichtigung der Dialekte Podravina's (Koprivnica — Pitomača), ed. cit.

Lucija), Mandčena (žensko ime Mandalina).¹¹⁶ Odatle bi se moglo zaključivati, da su oblici na *-ena* u tim govorima normalni i da im ne pripada nikakvo posebno značenje, osim ako to nisu hipokoristici, kad se već pridaju ženskim imenima. U podravskom govoru nije tako. Imenima na *-ena* izražava se ovdje uz stanovitu augmentativnost obično i deteriornost, ili bar ravnodušnost, te se upotrebljavaju samo onda, kada se o nekom govori, a neposredno prema nosiocu imena samo u srdžbi ili u prepirci, ili kada odnosi među njima nisu osobito srdačni. Seljaci to dobro osjećaju, pa o tome pred strancem nerado govore. Starac Jugović (*Tb*) odgovorio je na moje izravno pitanje glatko i bez premišljanja, da toga u njihovu selu nema, da se tamo »ne nadovlači«, već samo »lêpo divāni«, ali onda se zamislio, i sjetio se svoje pokojne, pa kao za sebe stao raspredati misli: »Ê, moja pokojna ... Voljio sam ju jākō. — I ūvek bi ju lēpo zvō »Jūlo, Jūlo«, al' kād se razljūtīm pa viknem »Julēno!«, ona ōdma znā, koliko je sātī!«. Dakle jednako kao i drugdje. Međutim, nastavak *-ena* ne obuhvata cijelo područje, već samo zapadnu polovinu (v. k. II^a) zajedno s Porečem. U istočnoj polovini Petrijevci imaju u ovoj službi *-āka* (Katāka, Marāka, Evāka), a Satnica *-āša* (Katūša, Marūša, Jelūša), dok se u ostalim mjestima govori *-āča* (Anāča, Rezāča, Katāča, Mandāča, Ružāča, Evāča, Jelāča i t. d.).¹¹⁷ Ivšić u DPG (str. 230) kaže, da se u Gorjanima nastavkom *-āča* tvore imena za porugu, na pr. Ivkāča, Katāča, Marjāča, i da se ondje za porugu govori i *-ara*, na pr. Kajāra (: hipok. Kāja). Odatle se može pretpostavljati, da se i ovo *-āča*, kao i nepalatalno *-em* u instrumentalu sg. muš. i sred. roda prostire dalje na jugoistok sve do sjevernih granica posavskoga govora. Samo što se za podravsko *-ēna*, *-āča*, *-āka*, *-āša*¹¹⁸ ne bi moglo reći, da služe za porugu (kao što bi se to na pr. moglo reći za muška imena Marūča, Marōka, Jōka (*Bc*) i sl.), jer se njima uopće ne izriče poruga, nego i u najgorem slučaju neka opća deteriornost, koja doduše nije ugodna, ali nije niti osobna. Čak ni ladimirevačko *Kačūro!* nema toga osobnog obilježja, već prema običnijem *Katačō!* izriče nešto jači stupanj deteriornosti, — dakle i opet samo elemenat, koji je često potreban za 'iskrenu' izmjenu misli, kada se čuvstva malo jače uzbude. Ovakve gradacije postoje i drugdje, osobito na prelaznom području, tako na pr. u Ivanovcima i Vinogradima, gdje oblike na *-ena* smatraju blažima od onih na *-āča*.¹¹⁹ Karakterističan je u vezi s time i poseban odnos prema suf. *-ica*, koji se u novije vrijeme širi među mladim svijetom, pobuđujući u starijih i konservativnijih smiješak i porugu, osobito ako se tako zove

¹¹⁶ SN, str. 43, 44, 45 (bis). V. i muško ime Grgēna (ibid.).

¹¹⁷ Manje obična imena mogu imati i drugi nastavak, tako se u Pt govori i Emača (mj. Emača), a u St Rezača (mj. Rezuša). Nastavak *-āča* daje se u jednako deteriorativnom značenju i drugim riječima, na pr. v u n ā č a (od vūna, Hb). U Šg je za deteriorativnost dovoljno i to da se skрати akcenat (Māra, Kūta, prema običnom [i hipokor.] Māro, Kāto). Jednako je i u Torjancima i u drugim nekim mjestima.

¹¹⁸ Zanimljivo je, da je nastavak *-uša* nekoć bio mnogo rašireniji nego što je danas: u popisu iz god. 1733, navode se među udovicama u Vp tri Maruše (Marussa, Marussa Czvenicezeva, Marussa Kopina), a u Nd jedna Anuša (Anussa) i tri Katuše (Katuscha Wüttweiber 3).

¹¹⁹ Odatle jamačno i promjena akcenta u Vn: Rezēna, Katēna, Marēna.

odraslija djevojka ili udata žena. Tako mi je na pr. neka postarija žena u *Ld* s osobitim užitkom govorila o tome, kako se neka djevojka u njihovu selu »ekstra« zvala »*Nádica*«, ali da joj sada već kažu *Naděna*, a domalo će joj valjda govoriti i *Naděča*.

Od muških deteriorativa karakterističan je za cijelo područje nastavak *-oš* (Ivoš, Duroš, Mikoš, Šimoš, Stěpoš, Frānjoš, Rōkoš, Pěroš, Fābljoš, i t. d.). Samo u *Vp* i *Bc* (rjeđe u *Hb*, *Bđ*, *Bz*, *Šg*) upotrebljava se pretežno *-eta* (Ivěta, Đurěta, Mikěta, Šiměta, **Stěpěta**, Franjěta, Fabljěta, Rokěta i sl.),¹²⁰ koje je inače manje rašireno te u zapadnijem dijelu uz običnije *-oš* dolazi samo u nekim imenima (Iozěta, Marěta, Šiměta). Sekundarno se i tu na prelaznom području razvila gradacija, te je na pr. u *Nd* i *Kn* *-eta* blaže od *-oš* (Đuro → Đureta → Đuroš),¹²¹ dok je u *Iv* i *Zč* obrnuto (Đuro → Duroš → Đureta). Nastavak *-ena* za muška imena nisam nigdje zabilježio, tek u *Vc* dolazi nomen domus Lukěnovi (isp. i Matěnovi, ibid.). Zanimljivo je, da u ovakvoj službi dolazi i deminutivno *-ić* (Antunić, Jakōbić *Nd*, *Hb*, *Bz*, *Bc*).¹²² 'Knezica' u *Nd* doviknula je na pr. svojem suprugu, kad sam se pojavio na vratima, *Antunić*, jer je znala, da će se na taj 'poziv' odmah okrenuti. A da sam bio odjeven na seljačku, viknula bi *Toněto*, i morao bih čekati, dok knez ne svrši posao, kojim je upravo bio zabavljen.

Međutim, može se reći, da muškarci nisu previše osjetljivi na te sufikse, osobito ako ih nema previše, pa im se ne osjeća gradacija u deteriornosti. Osjetljiviji, nježniji spol međutim živo osjeća ovakav nedostatak, pa ga nastoji nadomjestiti bilo oblicima s kraćom i oštrijom akcentuacijom (Māra, Kāta, Jōza), ili kakvom tvrdom novotvorinom, kao što su Ivāsa, Jozāra (*Bc*) i sl., a te su riječi već tako *deběle*, da na njih i najtvrdi odmah reagira.¹²³

3. Izolekse

a) klet — kijer

Klēt ('cella, camera, cubiculum', od prasl. klětrъ) upotrebljava se samo u zapadnom dijelu (v. granicu na k. II*) osim Poreča, gdje se govori *kijer*. U istočnom dijelu prevladao je oblik *kijer* (kijēr *Tb*, *Vn*, *Bs*, *Vp*, *Bc*, *Zč*, *Mč*, *Iv*, *Bđ*, *Ld*, *Šg*, *Nd*, *St*, klijer *Bz*, *Hb*). *Kijer* u zn. 'kućerak' (v. ARj s. v. čiler) izvodi Budmani iz tur. kiler, a ovo opet iz novogrč. *κελλάρι*, odn. lat. *cellarium*. Potvrde (Reljković, Peštalčić, Šte-

¹²⁰ Nastavak *-oš* dolazi 1702. uz starije *-ok* samo u nekoliko potvrda (*Vp*, *Bc*, *Ld*), a 1733. već je sasvim prevladao, dok se nastavak *-eta* onda tek počinje javljati (jedinu potvrdu našao sam u *Vp*: Filakov Schimeta, u skupini »ganz öde Häuser«; u prezimenu dvaput: Schimetiz, Kk).

¹²¹ U *Kn* misle, da »nilěpo«, kada se govori *-oš*, a *-eta* »e, to je fino, to ni tako ružno!«

¹²² Za nastavak *-ić* zabilježeno je 1733. tek nekoliko potvrda, i to većinom iz zapadnih strana.

¹²³ »Žēna čōvēcka ūvek zove debělo!« (*Bc*).

fanac, Vuk, Bogišić) jasno odaju vezu s Posavinom i s ostalim štokavskim krajevima. Neobičan prijelaz *lj* u *j*, gdje baš Podravina obiluje tim suglasnikom, navodi na pomisao, da je *kijer* u tom obliku ili unesen s juga, ili se — nešto labavijom artikulacijom — razvio neposredno iz turskoga *kiler*. Geografski razmještaj daje prvenstvo prvoj pretpostavci. Podravska je *klēt* autohton izraz te ga ne treba ni po obliku ni po značenju izvoditi iz kajkavskoga *klet* (cellarium Bel., Jamb.). Nestajanjem zadruga nestaju i *kijeri*, dok se *klēti*¹²⁴ (*klēte*, u zn. »cella«) i dalje čuvaju.

b) potik — pregača — kecelja — ponjavac

Sva četiri izraza upotrebljavaju se u značenju 'praecinctorium'. *Pōtik* (tur. *potik*, potuq 'nabor, nabrana odjeća'; kod Bel. *potak* »fusus filo seu stamine plenum«, od *tkati*) obuhvata cijelo zapadno područje i opseg mu je tek nešto (za *Tb*) veći od opsega podravske *kleti* (v. k. II¹⁰). *Pregača* (od kor. *prǎg-*, od kojega je izvedeno i *ōprēg* Gl) je izrazito štokavska riječ, koja se govori i drugdje po Bosni i Posavini, odakle je donesena u Podravinu. U isključivoj je upotrebi pored *Pč* samo u većim mjestima (*Pt*, *Vp*, *DM*), odakle pomalo prelazi u susjedna sela, gdje obično uz drugi koji stariji izraz dobiva posebno značenje. Tako u *St*, *Bč*, *Pd*, *ŠD* i *Rt* uz *ponjavac* (*St*) ili *potik* (*Bč*, *Pd*, *ŠD*, *Rt*) označuje platnenu pregaču, koja se nosi na rad, a u *Vn*, *Mč*, *Iv*, *Šg* i *Nd* uz *ponjavac* (*Iv*) ili *kecelju* (*Vn*, *Mč*, *Šg*, *Nd*) bolju, često i svilenu, kupovnu pregaču, kakve se nedjeljom nose u crkvu (v. k. II¹²). U *Bs* je opća upotreba *pregače* posljedica ubrzanog nestajanja narodne nošnje (blizina *Bč!*): narodne plave pregače od jedne pole još i danas se zovu *keceljama*, samo što ih već nestaje, istisnuše ih šarene kupovne *pregače*. Zanimljivo je, da je na zapadu *potik* u borbi s *pregačom* znao očuvati svoj položaj, i ona se kao manje vrijedna morala zadovoljiti drugim mjestom. Na istoku je naprotiv obrnuto: *pregača* sve više potiskuje *kecelju* i stupa u borbu s *ponjavcem*.

Kecelja (od mađ. *köcölje*) dolazi samo još uz koji drugi izraz, te uz *pregaču* označuje prostu odjeću za radni dan (*Bs*, *Vn*, *Mč*, *Šg*, *Nd*), a uz *ponjavac* bolju, kupovnu pregaču za nedjelju (*Ld*, *Bz*, *Bđ*,¹²⁵ *Hb*,¹²⁵ v. k. II¹¹). Jednako i *ponjavci* nestaju, te se još samo u *Bc* i *Zč* upotrebljavaju u općem značenju, t. j. onako, kao što se *potik* upotrebljava u većem dijelu zapadnoga područja. U *St* se njime označuje kupovna roba, a u ostalim mjestima *pregača* jedva porubljena i od prostoga platna za radni dan (*Ld*, *Iv*, *Bz*, *Bđ*, *Hb*, v. k. II¹⁸). *Ponjavac* u tom značenju nema u ARJ, no veza s *ponjavicima* oko Vinkovca i Đakova bit će očita, uzme li se u obzir, da su se i u Podravini *ponjavci* vezli i svakojako

¹² Lok. sg. *klēti*, pl. u *kletāma*, instr. sg. *klētōm* (Gt), isp. i DPG, str. 138, 141 i dr.

¹²⁵ Izraz *pregača* upotrebljava se u *Bđ* dosta rijetko, i to za visoku pregaču, dok se za običnu, široku pregaču upotrebljava riječ *ponjavac*, a za usku — *kecelja* (a nekoć su i narodne pregače bile uske, od jedne pole). Jednako je i u *Hb*, gdje su *kecelje* i danas većinom tkane i unicom ukrašene. Kupovne *ponjavce* mladi svijet u *Hb* također zove *pregačama*.

ukrašavali. Zanimljivo je, da se opseg *ponjavca* gotovo podudara s opsegom izomorfe *-em/-om* (u instr. sg. muš. i sred. roda), koja je zabilježena i za Tordince.

c) *rastok* — *srčanica*

Râstok (raz-tok, 'pertica media currus', samo tako; od *raz-točiti*, *rastakati*, jer rastavlja škare, u koje je položen) obuhvata cijelo područje osim *Pč* i *Rd* na krajnjem jugozapadu, *Hb* na krajnjem jugoistoku i *Pt*, *St*, *Šg* i *Ld* na sjeveroistoku (v. k. II*), gdje se za isti dio kola upotrebljava naziv *srčanica* (srčanica *Pt*, *St*, srčanica *Ld*, *Šg*, *Hb*, srčanica *Pč*, *Rd*, ispor. srdačka, f. »u čunku ona šipčica, što na njoj stoji cijev, das Stengelchen im Weberschifflein«, Vuk s. e. v.). Danas *rastok* u nekim mjestima uzmiče pred *srčanicom*, tako na pr. u *Bđ*, gdje se *srčanica* širi osobito među mladim svijetom, dok u *Šg* stariji uz *srčanica* znadu govoriti i *râstok* (ovako u *Nd* i *Vp*).

Srčanica je u Podravinu došla s juga, te se održala gotovo isključivo u naseljima, koja su odanle kolonizirana. I područje *rastoka* bilo je nekoć šire te je dopiralo sve do posavskih krajeva. M. Kadić i S. Romić zabilježili su za okolinu Vinkovaca, Đakova i Nove Gradiške uz *srčanicu* također nazive *rastoka* i *stočnica*, a ja sam u Vrpolju zabilježio oblik *stôšnica*.¹²⁶

d) *dedak* — *strmoglavac*

Dědak ('clavus ferreus ad latera currus', u tom značenju i u Šaptinovcu)¹²⁷ upotrebljava se na cijelom srednjem i zapadnom području, uključivši ovamo i *Pč* (djědāk; v. k. II*), dok se *strmoglavac* upotrebljava samo u *Pt* (strmoglāvac), *St* (idem), *Ld* (střmoglavac), *Bz* (strmoglāvac), *Bđ* (idem) i *Hb* (střmoglavac). Nazivi su — i jedan i drugi — figurativni i u vezi s oblikom predmeta, koji označuju. U *Bz* zabilježio sam uz *strmoglavac* i prostije *pālac*, a u *Nd* opet *dedaku* kažu i *kūrděl*, u *Mč* *fūzov*,¹²⁸ a to su nazivi za sličan klin na gredlju.

e) *plaz* — *strelja*

Plāz ('pedale aratri', od *plaziti*, jer puže po zemlji) obuhvata cijelo područje osim istočnog i jugoistočnog dijela (izuzetak: *Hb*, v. k. II*), gdje se u istom značenju upotrebljava *strelja* (strělja *Pt*, *St*, strělja || strělja *Bđ*, *Bz*, *Ld*, *Šg*). Sva ostala mjesta, pa i *Pč* i *Rd*, imaju samo *plāz*.

Plaz se u tom obliku i značenju nalazi gotovo po cijelom području hrvatskog jezika, dok je *strelja* osim u Bizovcu i »drugdje po Valpovštini« zabilježena još u Davoru kod Nove Gradiške, a *strijla* u Topolju (Bara-

¹²⁶ M. Kadić i S. Romić, Narodni nazivi za kola i dijelove kola (Veterinarski vjestnik XX, Zagreb), str. 312.

¹²⁷ ŠN, str. 43.: »na polici u kola, na što se natiče stramica«.

¹²⁸ Samo u mlađega svijeta.

nja), Bačkom Bregu i Stupničkim Kutima (kod Broda).¹²⁹ U podravski govor došla je *strelja* jamačno iz Posavine, gdje se sporadički do danas održala. Zanimljivo je, da se u *Bđ* stariji svijet služi nazivom *strelja* || *strelja*, dok mladi većinom govore *pláz*. Razlog ovakvu razvoju i nestajanju naziva *strelja* || *stirlja* bit će da je uvjetovan i promjenom samoga *plaza*: dok je on označavao i lijevu ručicu i plaz zajedno, stvoren je regionalno naziv *strelja* || *stirlja*, koji nalazimo na pr. i kod kola i drugdje, a kada je promjenom u konstrukciji pluga *plazu* od lat. 'stiva, dentale aratri' značenje stegnuto na 'pedale aratri', stala se *strelja* odn. *stirlja* opet gubiti, te će je u D. Podravini vjerojatno sasvim nestati.

f) *raljice* — *rasove* — *ručice*

Sva tri naziva upotrebljavaju se za obje ručice, što je u skladu s oblikom suvremenih željeznih plugova i s onim, što je o tome gore rečeno. *Raljice* (od **rahlje*, **rahljice*, od kojega su i *raklje*, *rašlje*, ne od *rala*, *ralice*)¹³⁰ će opet biti karakteristične za zapadniji dio (*Vn*, *Tb*, *Vc*, *Gt*, *Cr*, *Bč*, *Pd*, *SĐ*, *Rt*, *Čm*, *Kn*, *Mc*, v. k. I¹¹⁰), dok će *rasove* (od *rasoha* »furca«) zauzeti veći dio istočnoga područja (*rāsove* *Bc*, *Zč*, *Hb*, *Bđ*, *Bz*, *rāsuve* *Mč*, *rāsole* *Vp*, *St*, *rāsovi* *Iv*, *Pt*). U sjevernijem dijelu istočnoga područja (*Šg*, *Nđ*, *Bs*) i na krajnjem zapadu (*Pč*, *Rd*) dolaze noviji nazivi *rūčke* (*Šg*), *ručice* (*Nđ*), *ručice* (*Bs*), *rūčice* (*Pč*, *Rd*, II¹¹⁷). Veza podravske *raljice* s jadranskom *ralicom* ne čini mi se vjerojatna, jer su se oba naziva mogla u tom obliku i samostalno razviti (v. *raulje*). Obrnuto, podravske *rasove* || *rasuve* || *rašole* || *rasovi* neposredno nadovezuju na srednjoslavonske i posavske *rasoje*, koje nas s jedne strane vode do Požege, a s druge na Savu i preko Save sve do Drniša.¹³¹

g) *raulje* — *makare*

Raulje = *ravulje*¹³² ('furca bipertita ad vehendum aratrum', od **rahulje*, a ovo od **rahlje* (v. *raljice*), kao grabulje, nštok, grabulje od grablje, grabulja od grablje Bel.) pripadaju zapadnom području (*ravulje* *Bs*, *Bc*, *Vn*, *Tb*, *Vc*, *Mc*, *Kn*, *Čm*, *raulje* *Gt*, *Cr*, *Bč*, *Pd*, *SĐ*, *Rt*, *raulje* *Rd*, v. k. II¹¹⁸), dok se na istoku za istu spravu upotrebljava naziv *makare* (od tur. *mağara* »procjep«, a ne »kotač«, kako hoće ARJ;¹³³ *makare* *Pt*, *Nđ*, *makare* *Ld*, *Bz*, *Bđ*, *Hb*, *Iv*, *Zč*, *Mč*, *Vp*). Da kod *raulja* ne treba ponišljati na tur. *rah* »put«, dokazuje m. o. i danas živo osjećanje semantičkog srodstva s *rašljama* i *škrakljama* (*Mc*, *Vc**), dok se to značenje

¹²⁹ B. Bratanić. Oraće sprave u Hrvata, Publ. Etnol. seminara 1. (Zagreb 1939), str. 58—60.

¹³⁰ Etimol. srodstvo s *rašljama* živo se u narodu osjeća, pa sam nejednom slušao »A to žito, šta su škrakljaste«.

¹³¹ Bratanić, op. cit. str. 56—58.

¹³² Izgovor koleba između *raulje* i *ravulje* (s nijet. -v-).

¹³³ ARJ. imade samo *makare*, i to prema Vuku; ispor. J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon (Constantinople, 1890), str. 1944.

* Ispor. i tumač: »vālda žāto, šta su dvonjaste« (Vc).

za *makare*, ako ga je i bilo, do danas sasvim izgubilo, pa im se naziv na području *raulja*, koliko se uopće govori, skraćuje i svakojako iskrivljuje (ispor. käre *Cr*, magäre *Pd* i sl.).

U Šagu sam u gornjem značenju zabilježio samo *sedlönica*, a u Saticini *vlačüge* (isp. vlakče B. Jaruga i nštok. vlačälje »koze od drveta na kojima se plug vozi od kuće na njivu i s njive kući« Vuk s. c. v.). U Veliškovcima, gdje je do studenoga 1944. bilo dvije trećine njemačkog stanovništva, govorilo se pored *raulje* i *šläf*. Poreč imade samo *püzice* (Torjanci *köße*).

Iz svega, što je u ovom poglavlju rečeno i što je prikazano na priloženim kartama (I, II), jasno se ocrtava jezgra podravske štokavštine: ona se nalazi na zapadnom području, a temelj su joj *Tb*, *Vc*, *Gt*, *Cr*, *Mc*, *Kn* i *Čm*. Ova se naselja mogu danas smatrati najčišćim predstavnicima ovoga podravskoga govora. Ona su osim toga i po podrijetlu sva starinačka, i sva su u tursko doba bila kalvinska,¹³⁴ a kako su to postala »upravo nekako u prvim godinama turskoga vladanja«, mogla su sačuvati dosta starine i iz vremena, koja su prethodila turskoj najezdi. Ostala starinačka naselja zapadnoga područja — *Bč*, *Pd*, *SD*, *Rt*, — nisu očuvala svoj govor onako čist i nenatrunjen kao ova, što smo ih gore spomenuli. Razlog će biti blizina Donjeg Miholjca (: sva osim *Bč* leže uz drum, koji vodi u *DM*), zatim — kod *Rt* — utjecaj *Gl* i *Pč*, a za ostala mjesta možda također utjecaj Staklenaca i kojeg drugog došljackog naselja, koje je nekoć u onom kraju bilo pa opet nestalo.

Na istočnom i srednjem području bilo je nekoliko žarišta, odakle se strani utjecaj uz redovitu mikromigraciju i gospodarske i susjedске veze mogao širiti oko sebe. Tu su prije svega bila jača došljacka naselja *Iv*, *Ld*, *Šg*, zatim *Bs* i *Hb*, onda — od većih mjesta, koja su uvijek stjecište stranih elemenata — *Pz* i *Vp*, i, konačno, u najnovije doba *Bč*, iako njegov utjecaj još nije mogao biti osobito jak. Odavle su strane osobine zahvatile ili za sobom povukle *Mč*, *Zč*, *Bc*, *Vn*, *Nd*, *Bz* i *Bd*. Taj je utjecaj bio najjači u području leksikona, znatno slabiji u morfologiji i tvorbi riječi, a najslabiji u području glasova i akcenata. Zato u istočnom i srednjem dijelu nalazimo toliko mnoštvo izotona, izomorfa i izoleksa, koje su međutim više prividna, da ne kažem površna, efemerna koncesija došljacima, koji su sa svoje strane morali najvećim dijelom prihvatiti ono što je mnogo

¹³⁴ Ispor. Pavičić, GuSl. str. 56.; o vjerskim prilikama i o znatnoj ulozi, što su je kalvinski propovjednici imali u ovom dijelu Podravine (vidi kartu I.), svjedoči nekoliko izvještaja katoličkog svećenstva iz 17. vijeka, među kojima su najzanimljiviji Kašićev (Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, IV, VII, VIII, objelod. u Gradi, knj. XV, Zagreb 1940., str. 1—144.), Masarechijev (Izviješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624., Starine XXXIX, Zagreb 1938., str. 1—48.) i Nikolićev (Vizita kanonička Petra Nikolića kao vikara biskupa zagrebačkoga Petra Petretića po Slavoniji 28. V. 1660., 200G. II. str. 7—13.). Svojom prilagodljivošću uštedjeli su oni svom narodu, koji se kasnije, kad je nestalo turskoga gospodstva, opet vratio katoličkoj crkvi, mnogu gorku (ispor. kako pop Vidoc optužuje nekog predikatora, da »s Turci dan i noć prepija i s njimi se brati« 200G. II. str. 2., zatim okretnost takvih propovjednika, o kojoj svjedoči Kašić na str. 99—100. [Grada XV.] i dr.).

važnije i bitnije, a to je ekavština i podravsko naglašavanje. U tome je bitna razlika između utjecaja starinaca i utjecaja došljaka na ovom prelaznom području. Napokon, glavne značajke starinačkog govora, kako su prikazane u ovoj radnji (1. saltans samo u ekspresivnoj službi, bez sekundarne oksitoneze i sekundarnog duljenja, 2. nema nastavka *-em* u instr. sg. nepalatalnih imenica muž. i sred. roda, 3. nema sekundarne dublete za 3. l. pl. prez. na *-e/-eju*, 4. nema deteriorativnih nastavaka za ženska osobna imena na *-ača, -aka, -uša*, 5. nema (osim u *Tb*) naziva *kijer, kiljer*, 6. nema naziva *srčanica*, 7. nema naziva *pregača, kecelja, ponjavac*, 8. nema naziva *strmoglavac*, 9. nema naziva *strelja*, 10. nema naziva *rasove* i *rasole*, 11. nema naziva *makare*) pokazuje još nešto, a to je *podrijetlo* ovih pojava, i ako su unesene sa strane, *odakle* su unesene. Time se ujedno određuje i *podrijetlo* onih, koji su ih sa sobom donijeli ili od sebi sličnih primili. Tako vidimo, da jezična stvarnost za Donju Podravinu na plastičan način razotkriva i potvrđuje ono, što su nepotpuni povijesni podaci dali samo naslućivati.

III.

Podrijetlo

O *podrijetlu* podravske štokavštine pisalo se razmjerno više nego o njoj samoj. Zapravo osim Ivšića, koji je dao monografiju o šaptinovačkom narječju, nitko podravskim štokavskim govorima nije posvetio osobite pažnje.¹³⁵ Uzme li se k tome, da su i današnji šaptinovčani »od veće česti došljaci iz Bosne, katoličke vjere, koji su ovamo došli poslije istjeranoga Turčina na koncu 17. vijeka«, i da susjedni Bokšić »takode naseliše bosanski došljaci u isto vrijeme, kad i Šaptinovac«, te da »velikih razlika između šaptinovačkoga i bokšićkoga govora nema«,¹³⁶ očito je, da se ni taj govor ne može smatrati predstavnikom starijeg ili čak najstarijeg tipa podravske štokavštine. Prema tome ni ta jedina monografija s područja šire Podravine ne predstavlja čisti i nenatrunjeni podravski govor, nego u najboljem slučaju mješavinu autohtonog (podravskog) i pridošlog (bosansko-štokavskog) govora, tako da s cijelog područja Donje Podravine do danas nemamo ni jedne jedine rasprave, u kojoj bi bila sustavno prikazana struktura bar jednoga od starijih podravskih govora. Preostaje samo ono par postranih napomena u Jagića, Rešetara, Gopića, Klaića i dr., a to opet zaostaje za onim, što je prije četvrt stoljeća donio Pavičić. Tako je Donja Podravina u hrvatskoj dijalektologiji sve do danas ostala nepoznanica. Ova činjenica međutim ni historike ni filologe nije smetala, da podravskoj štokavštini odrede ne samo oblik i mjesto, nego i *podrijetlo*. A takav jedan zaključak u Pavičićevoj formulaciji glasi: »Današnji je ekavski govor u Podravini

¹³⁵ Bar ništa nije štampom izdavano, tako ni spomenuta Klaićeva monografija, u kojoj je savjesno pribrano i dobro obilježeno mnogo grade.

¹³⁶ SN, str. 1.

i onih jedanaest sela ispod Vinkovaca bio prvotno kajkavski. Štokavski je postao tek poslije, sačuvavši svoj prvašnji ekavski izgovor glasa ě.¹³⁷ Premise, koje su ovom zaključku prethodile, dadu se prema njegovu izvođenju ovako rekonstruirati:

I. Ako je staro slavonsko stanovništvo prekuburilo burne godine turskoga ratovanja i prešlo u tursko gospodstvo, onda je velik dio današnjega slavonskoga stanovništva njegovo potomstvo. U tom je onda slučaju lako doći na govor staroga stanovništva, jer nema sumnje, da se za stoipedeset godina turskoga gospodstva taj govor nije mogao tako temeljito promijeniti, da u njemu ne bi ostalo elemenata, koji bi pokazivali, odakle je potekao.¹³⁸

II. Staro se stanovništvo u Slavoniji održalo na onom području, na kojem se govori ekavski,¹³⁹ a da su slavonski ekavci na svom tlu starosjedioci, lako se može dokazati. Turci su ekavce mogli naseliti jedino iz istočnih strana, kojima su vladali. U tome bi slučaju oni bili Srbi, a da su to bili, i ostali bi takovi, t. j. ostali bi pravoslavni, kao što su to ostali i drugi Srbi, koje su Turci isto tako naselili iz Srbije po Srijemu, a dalje po srednjoj i zapadnoj Slavoniji iz Bosne. Da ti ekavci nisu bili iz hrvatskih kajkavsko-ekavskih strana, ne bi trebalo ni spominjati. Svatko zna, da Hrvati nisu u masama selili pod Turke. Da nisu ni poslije oslobođenja Slavonije od Turaka ovamo doselili, o tome se svatko može uvjeriti iz popisa slavonskih kotareva prvih godina iza oslobođenja. Kako dakle nisu nigdje naseljavani niti su doselili, jasno je, da su na tom tlu starinci.¹⁴⁰

III. Prema položaju njegovu rekao bi čovjek odmah na prvi pogled, da je ekavsko narječje u sjevernoj Slavoniji produženje kajkavskoga ekavskoga govora.¹⁴¹ Tako je uistinu i bilo. Hrvatske nam riječi latinskih spomenika iz tih ekavskih krajeva iz vremena prije provale Turaka jasno pokazuju, da se tuda govorilo kajkavski. Iz zapadnih strana nije potrebno navoditi potanijih dokaznih primjera. Dosta je, da ih ima mnogo, i da dolaze iz svih krajeva zapadne Slavonije.¹⁴² Iz istočnih strana sačuvalo se nekoliko kajkavskih imena iz okolice Našica, Valpova i Miholjca. To su *Bicharynech* i *Dragynech* (1329., južno od Našica) i *Lokawech* i *Pezye mlaka* (1229., južno od Miholjca) s kajkavskim refleksom krajnjega -ъc 'a upravo u tom refleksu leži razlika između štokavskoga i kajkavskoga govora'.¹⁴³

Prema tome podravski bi ekavci na svojem tlu bili starinci, i to — sudeći prema gornjim primjerima iz 13. i 14. stoljeća — potomci nekadanjih kajkavskih starosjedilaca. Pavičićeve su premise, kako se iz gornjega vidi, s historijskog stajališta vrlo vjerojatne, te svojim jezičnim

¹³⁷ GuSl, str. 39

¹³⁸ Ibid., str. 6.

¹³⁹ Ibid., str. 7.

¹⁴⁰ Ibid., str. 11, 12.

¹⁴¹ Ibid., str. 36.

¹⁴² Ibid., str. 38.

¹⁴³ Ibid., str. 39.

razmatranjima¹⁴⁴ svakako znače napredak prema onome, što su dali Smiči-klas i Lopašić, koji kajkavce u slavonskoj Podravini vide još i krajem 17. stoljeća. Rešetar i Jagić¹⁴⁵ naprotiv naginju pretpostavci, da su Turci nekadanje kajkavske starosjedioce u tim krajevima pobili ili potisnuli, pa na njihova zemljišta naselili štokavske koloniste iz Bosne. Prema tome došlo bi ovdje u jezičnom pogledu do naglog prekida, pa ne bi trebalo ni očekivati, da će se u govoru današnjih podravskih štokavaca naći bilo kakvi kajkavski elementi, jer bi u tom slučaju kajkavaca u Donjoj Podravini i drugdje u istočnoj i srednjoj Slavoniji bilo nestalo još prije nego što su onamo došli štokavci. Naprotiv, prema hipotezi, što su je iznijeli spomenuti historici, i koju je u jezgri prihvatio i Pavičić, današnji bi podravski govor — ili bar njegov ekavski dio — bio poštokavljeni nastavak nekadanjeg podravskog kajkavskog govora. Jezična analiza, koja je Rešetara trebala navesti na pravi put, nije uslijedila, i tako se dogodilo, da se hipoteza, što su je postavili historici, i u jednom izrazito jezičnom pitanju pokazala boljom i u jezgri vjerojatnijom od hipoteze filologa, koji se nisu poslužili svojim znanstvenim aparatom. Noviji su međutim dijalektolozi mnogo oprezniji. Ivšić jedva spominje, da bi među slavonskim ekavcima moglo biti i starih slavonskih kajkavaca, koji su bili ekavci, a iz onoga, što je kod njega navedeno, ne vidi se, da bi on uz tu hipotezu pristajao.¹⁴⁶ U ŠN, koje također pripada podravskoj ekavštini, a pojavilo se prije Pavičićeve radnje, autor se ne osvrće na pitanja o podrijetlu podravske štokavštine. A. Belić, koji se prvotno povodio za Rešetarom, iznio je u NE zanimljivo tumačenje za istočni ogranak kajkavskog narječja, kojemu bi osnovica imala biti štokavska, pa kaže: »Ali i ako je nesumnjivo osnovica istočnog K. D. „štokavska“, ona nije obična štokavska, jer obično u štokavskim govorima, prema čakavskom *šć, žj*, imamo *št, žd* (štokavski *ognjište, dažda* — čakavski *ognjišće, dažja*). Međutim ovaj govor nema ni jedno ni drugo, već ima *šć, žd*, što vrlo lijepo odgovara najstarijem stupnju razvitka štokavskih govora. Po mome mišljenju, ostataka takvog štokavskog govora ima u govorima posavskim u Slavoniji, u ikavskim i štokavskim govorima u Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji. Što se tiče ostalih starih štokavskih osobina, to je neke od tih osobina ovaj govor nesumnjivo unio u zajednicu kajkavsku, neke je izgubio, a neke opet preinačio« — i nešto dalje: »Po svima znacima sudeći, zajednica starog štokavskog govora, koji se nalazio na istoku (u Slavoniji i dijelu Hrvatske) i starog kajkavskog, koji se nalazio na zapadu, čini osnovni zame-

¹⁴⁴ Ibid., str. 53.

¹⁴⁵ Isp. Rešetar: »Es ist aber sehr wahrscheinlich, zum Teile direkt beweisbar, dass auch die kroatisch-slavonischen što-Sprecher zwischen der Save und der Drau — mit Ausnahme etwa der e-Sprecher Syrmien — erst seit der Türkeninvasion sich dort niederliessen, so dass es sehr fraglich ist, ob in Altslavonien, d. i. dem alten Banate dieses Namens zwischen Drau, Save und Kulpe, es überhaupt vor der Türkenherrschaft što-Sprecher gegeben habe. Jagić vermutet daher mit Recht, dass das Land ursprünglich kajkavisch war«... (Der štokaviche Dialekt, B-Kom., Ling. Abt. I., Südsl. Dialektstudien H. IV, Wien 1907., str. 29, 30.).

¹⁴⁶ DPG, str. 10., bilj. 2.

tak kajkavskog govora.¹⁴⁷ Ne želim ovdje ulaziti u pitanje o postanku kajkavskog narječja, bilo cijelog ili samo njegova istočnog dijela, pa ću samo podvući, da Belić na istoku, u Slavoniji i u jednom dijelu Hrvatske, vidi poseban stari štokavski govor, koji je u zajednici sa starim kajkavskim, što ga on lokalizira nešto zapadnije, dao određene jezične osobine, u kojima se krije zamac posebnog (istočnog) kajkavskog govora. U svojoj podjeli štokavskih dijalekata Belić se na podravsku ekavštinu posebno više nije osvrtao.¹⁴⁸

Saberemo li sva ta mišljenja, dobit ćemo slijedeći niz hipoteza o podrijetlu podravske štokavštine: A. Podravski štokavci mogli su starinom biti kajkavci, koji su se poštokavili a) krajem 17. ili početkom 18. stoljeća, kada su nastupile velike migracije katoličkih doseljenika iz Bosne i Posavine (Smičiklas, Lopačić),¹⁴⁹ b) dijelom još prije Turaka, tako da je proces poštokavlivanja krajem 17. stoljeća bio uglavnom već završen (Pavičić); B. Podravski su štokavci mogli sačuvati elemente staroga slavonskog štokavskog govora iz vremena prije zajednice sa susjednim kajkavcima, s kojima su im neke osobine mogle biti zajedničke. Ovako bi se moglo pretpostaviti Belićevo mišljenje primijenjeno na podravsku ekavštinu — i C. Podravski su štokavci mogli biti starinom doseljenici iz posavskih i bosanskih krajeva, koje su Turci naselili na zemljištu, što je nekoć pripadalo kajkavskim starosjediocima, koji su u borbi s Turcima zaglavili, ili su oduvučeni, ili su se razbjegli (Jagić, Rešetar). Odbacimo li treću hipotezu, koja se ni sa povijesnog ni sa jezičnog stajališta ne da braniti, preostaju samo prve dvije, i to kod prve samo druga varijanta, jer prva prema onome, što je gore rečeno, također otpada. Jesu li, dakle, podravski štokavci starinom kajkavci ili štokavci, i ako su kajkavci, kada su se poštokavili, i je li njihovo poštokavlivanje teklo onako, kako ga tumači Pavičić? Odgovor na ta pitanja potražiti ćemo u analizi podravske govora, i to u prvom redu onoga sa zapadnog područja, koje je očuvalo najviše starine. S obzirom na geografski položaj između prelaznog govora na istoku i nekih došljčkih naselja na zapadu, zvat ćemo ovdje taj arhaični dijalekat najstarijeg dijela toga područja *središnjim* govorom.

Ima li u tom središnjem govoru kajkavskih elemenata, i ako ih ima, koji su, i može li se po njima zaključiti, da mu je prvobitna osnovica bila kajkavska, ili su to pojave, koje su se i samostalno mogle razviti, ili su mogle biti unesene u jezik izvana, ne narušavajući njegove iskonske gramatičke strukture?

Po Beliću bi najznačajnije osobine kajkavskoga narječja bile: 1. refleks *e* (ili glas njemu sličan) za prasl. *ъ, ъ, 2. e (ě)* za prasl. *ѣ* (ekavština), 3. zatvoreno nijansiranje dugih vokala, 4. otvorenije nijansiranje, skraćivanje i vokalna asimilacija kratkih vokala, 5. *e* za prasl. *ę, u* (u ist. dijelu) za prasl. *9, 6. u* (na Ist.) za *л, 7. rj* za prasl. *ř, 8. l, n* ili *jl, jn* za iskonsko *l,*

¹⁴⁷ St. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II., s. v. Kajkavski dijalekt. Cit.: NE (ovdje: II, str. 226, 227.).

¹⁴⁸ Isp. A. Belić, O srpskim ili hrvatskim dijalektima. Glas Srp. kr. ak., knj. 78. (Beograd 1908.), str. 71. i d.

¹⁴⁹ V. i Pavičić, GuSl., str. 2. i d. (tamo i lit.).

h, 9. protetsko *v*- ispred u (ispred ostalih samogl. *j*-), 10. *-e* u dat. sg. f., 11. *-um/-om* u instr. sg. f., 12. *-ov* u gen. pl. m., 13. *-ah* u lok. pl. n., 14. *-e* u dat.-lok. sg. pridj. žen. r., 15. *-eh, -em, -emi* u pl. pridj. i zamj., 16. komparativ na *-ši* (pretežno), rjeđe na *-eji, -eši*, 17. *-eju/-iju* u 3. l. pl. prez. (prema štok. *-u, -e*), 18. *-emo, -ete* u 1. 2. pl. imp., 19. pf. prez. u službi futura, 20. konstrukcija fut. sa *budu (bum)* i ptc. na *-l* (uz *boću, ću* i inf). 21. nema ni impf., ni aor., ni ptc. pret. na *-v/vši*, 22. razlikovanje inf. i supina, 23 posebno naglašavanje.¹⁵⁰ Od ovih osobina onih pod 3, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20 (*budu* + ptc. na *-l*) i 22 u središnjem govoru nema nikako, a one pod 4 (skraćivanje), 5 (Ist.) i 11 dolaze i u drugim štokavskim govorima.

Refleks *e* za prasl. *ь/ѣ* zabilježio sam samo u pronom. instrum. sg. *měnom*, no to može biti i analogija prema *těbom* i *sěbom*, gdje je *e* iz kosih padeža. Podr. *dětel* dolazi s ovim sufiksom i u drugim slavenkim jezicima, a nalazimo ga i u Vetranića, A. Bačića i dr.,¹⁵¹ samo što mu je značenje u podr. govoru preneseno na leptira (papilio). Jednako i podr. *pětel* dolazi s ovim sufiksom u sva tri narječja, i u štokavskom u sva tri govora.¹⁵²

Uz dosljedni ekavizam (*mřšaveti, grějati, glěděti* — *mřšaveo, grěio, glědëo*) nalazimo u podr. govoru i stanovit broj ikavizama (*sićam se, směti* — *směo* — *smila, divōjka, sikira, dvi, gōri, dōli, ōvdi, ōndi, pōtli, unūtri, di, nigdi, niko, niki, svāgdi* i dr.), a to je pojava, koju nalazimo i u pri-gorskom govoru a i drugdje, a tumači se utjecajem ikavštine, koja je za Turaka i neposredno poslije njih prodirala u stara ekavska naselja dalje prema sjeveru i zapadu. Sve ako su naime muslimani u Podravini i bili dobrim dijelom poturčeni starosjedioci, ipak ih je bio i veći broj došljaka iz Bosne, pa se ikavština i tim putem mogla širiti, a još je tomu više pomogla kolonizacija ikavskih (bosanskih i posavskih) katolika krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Napokon, ne valja podcijeniti ni neposredni utjecaj katoličkoga svećenstva, osobito franjevac, koji su u 17. i 18. stoljeću u Slavoniji i u Bosni mahom pisali i govorili čistom ikavicom, smatrajući je u neku ruku svojim književnim jezikom. Značajno je, da se i danas u Podravini neke svadbene pjesme pjevaju i kazuju ikavski,¹⁵³ što daje naslućivati, koliko je injekcija ikavštine u 17. i 18. stoljeću morala biti jaka, dok je tvrdi ekavski organizam ni do danas nije sasvim probavio.

Tvrdo *l* mj. *l* zabilježio sam samo u riječi *prijatelj* (u zn. propinquus).

Protetsko *v* obično se smatra jednim od najznačajnijih obilježja kaj-kavštine. U štokavštini se ovim glasom (ispred samoglasnika stražnjega niza, osobito ispred *u*) ukida hijat, jednako za *h* kao i kada nije bilo *h* (isp. *pavorija St. žavo* ibid., ūvo Gt, *māvati* Vc, nomen domus *Pavūlini* Gt i sl., također *vūvo* mj. *ūvo*). U podravskom središnjem govoru protetsko

¹⁵⁰ NE II, str. 224. i d. (Isp. i : »Medu ovim crtama ne nalazi se č i j, koji zamjenjuju praslavensko tj i dj (i odgovaraju štokavskom č i d), jer je to osobina samo jednog dijela K. D. « ibid.).

¹⁵¹ ARj. II, str. 453. s. v. *djeteo*.

¹⁵² ARj. IXa, str. 841. s. v. *pijeteo*.

¹⁵³ V. str. 29. i d.

v- redovito nalazimo ispred u, koje je postalo od q (vûdica, vûže, vûzak, vûzlen prema **ВѢЦА, ВѢД, ВѢЧКЪ, ВѢЛЪ**), zatim u pojedinačnim izrazima kao što su vûjac, vûna, vûlâr, vûtak i sl. Vondrák i Meillet dovode scsl. (i prasl.) **ВѢЗДТИ** preko protet. v. u vezu sa **ВѢЧКЪ**¹⁵⁴ (ispor. Clo⁵³³, Su^{424,2,442,27}), što bi upućivalo na tendenciju, koja je zaista mogla biti vrlo stara. U hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća također redovito nalazimo v ispred u, koje je postalo od q. Protetsko v- u *vûjac, vûna* i t. d. moglo se, dakle, i samostalno razviti, kao što se razvijalo i u nekim drugim slavenskim jezicima (u polj., rus., ukr., bug., gluz., polap.).

Komparativ se u podravskom govoru danas gotovo isključivo tvori nastavcima *-eji* (*nověji, starěji, ladvěji, zdravěji* i sl.) i *-ji* (*lăglji, mēklji, jăčji, tēžji, vēcji* i sl.), a to su nastavci, kojima se komparativ tvorio i u prasl. jeziku. Dapače i jedini primjer, koji se — kao i u ostalim štokavskim govorima — tvori nastavkom *-ši* (*lěpši*), slušao sam također s mladim, sekundarnim *-eji* (*lěpšěji*).

Trećom se, konačno, značajnom crtom kajkavštine smatraju dulji oblici za 3. l. pl. prezenta (*-iju* || *-eju* : štok. *-e* || *-u*). Današnji podravski govor poznaje ne samo oba ova dulja oblika, nego je uz njih stvorio i treći: *-eju* (prema štok. *-e*), a prema kraćima, koji se zato ipak nisu izgubili, stvorio je od *-aju* sekundarno *-u*. Tako je u središnjem govoru provedena potpuna korelacija *-e, -u, -u* (*ū, ≤ aju*) : *-iju* (*≤ -e*), *-eju* (*≤ -u*), *-aju*. Regulativ je osjećaj ekspresivnosti, koji u određenim prilikama daje prvenstvo sad jače naglašenim (duljim), a sad opet slabije naglašenim (kraćim) oblicima. Sekundarno *-u* (*≤ -aju*) i terciarno *-eju* (*: -e, -iju*) dokazuju, da ni podravsko *-eju, -iju* nisu morali biti ropski odraz kajkavskih oblika, već su se na tom području mogli i samostalno razviti, kao što se razvilo i spom. sekundarno *-u* (*≤ -aju*) i *-eju* (*: -e, -iju*), koje se raširilo u jugoistočnom dijelu, a dolazi i u središnjem govoru i u ŠN.

Osim toga Belić smatra značajnim za kajkavštinu nestajanje imperfekta, aorista i participa preterita na *-v/-vši*. Aorist se u podr. u rudimentima (osobito za 1. 3. l. sg. i 1. l. pl.: *ôdo, rêko*, Gt, *ôde* Cr, *odôsmo* Tb i dr.) održao do danas, a imperfekta i participa na *-v/-vši* nema, kao što ih je u svagdašnjem govoru nestalo i drugdje u štokavštini.

Za razlike između štokavskog (posavskog) i kajkavskog naglašavanja kaže Ivšić, da kajkavski ~ nije onako uzlazan kao u štokavskom (posavskom) narječju; "mjesto štokavskoga ' [a i mjesto ' na drugom slogu od kraja] ima obično akcenat ^, koji je slabo uzlazan; mjesto štokavskoga ^ ima ponajviše akcenat ^ [ili *]; akcenat ^ nije u njemu onako silazan kao u štokavskom narječju. Svemu tomu dolazi još i to, da su intervali između naglašenih i nenaglašenih slogova manji u kajkavskom narječju nego u štokavskom. Zato je kajkavski govor monoton prema štokavskom, jer u njemu nema onakvog izmjenjivanja velikih visina i dubljina, kakvo dolazi u štokavskom govoru".¹⁵⁵ Isporedimo li s ovim ono, što je rečeno u prvom poglavlju, i što nam je poznato o čakavskom naglašavanju i o akcentu u

¹⁵⁴ Aksl. Gramm.² str. 295., Le slave commun, str. 74.

¹⁵⁵ PRILOG, str. 22.

nekim arhaičnim crnogorskim govorima, doći ćemo do zaključka, da je podravska akcentuacija dobrim dijelom starija od kajkavske akcentuacije revolucionarnog tipa, te predstavlja nastavak onoga razvoja, koji je prethodio naglašavanju u nekim posavskim govorima.¹⁵⁶

Za posavsko *južina*, *morje*, (posici) *rasta*, (poredio) *posla*, *jastuki*, *opanki*, *klup*, *stran*, koji se ovako govore i u Podravini (*južina*, *môrje*, *pôšeci rasta*, *sporadio pôsla*, *jastûki*, *opânki*, *klûp*, *strân*) znademo otprije, da to nisu kajkavizmi,¹⁵⁷ jednako kao što nisu kajkavizmi ni *crěšnja* (scsl. ЧРĚШЊА) ni nomen loci *Crnkovci* (prema ЧРНКЪ), od kojih je prva nastala analogno kao i *crn* prema starijem ЧРЪНЪ, a u drugom se sačuvao stariji oblik prema današnjem službenom *Crnkovci*.

Slično je i s nekim pojavama iz područja konsonantizma, koje se samo naoko udaljuju od štokavskih oblika, ispor. na pr. *srāka*, *srāb*, (: rābāc Prčanj, srābāc — srāpca Podgorica), *srādāti* (ispor. Nasradin, puč. etimol. prema arap. N'sreddin); *brěska*, *čētrtak*, *čētrti* (: prāška Dubrovnik, Muo, OZRINIČI, četrtāk Prčani); *tica*, *čēla*, *ženica* (: tica, čēla, ženica Dubrovnik); *svēno* (svejedno), *jēna* (: jēna Dubrovnik); *kūmpēr* Bđ (: kumpīr Bratonožići C. G.); *prānded* (: prāndid Krupa) i t. d.¹⁵⁸ Još su zanimljiviji glagoli s predmetkom (umetkom) z-: *pozđāvāti*, *pozudāvāti*, *pozđizati*, *pozodlāziti*, *pozotkidāti*, *pozotkrivāti*, *pozuzāimati* i sl. Svi su iterativni i svi označuju neko višekratno izvršenje, ispunjenje radnje. Kako se inače z ne pridružuje nizu suglasnika, kojima se ukida zijeve, ne bi valjalo hijatom tumačiti ni one primjere, gdje bi se inače na prvi pogled moglo na to pomisliti (po-z-udavati, po-z-odlaziti, po-z-otkidati i t. d.). Vjerojatno je do toga z došlo kontaminacijom prijedloga *po* i *vъz-*, što je dalo *poz-*, odakle se z moglo osloboditi te i samo stajati u početku riječi (isp. scsl. ПОДЪВШАТИ : ВЪЗДЪВШАТИ ≥ *pozdzati*, ili ПОДАВТИ : ВЪЗДАВТИ ≥ *pozdavati*, ili ПОЗОРАТИ : ВЪЗОРАТИ ≥ *pozorati*, i prema tome *zovrěiti*, *zodlāziti* i sl.).

¹⁵⁶ Analiza gornje poredbe primijenjena na podravsku štokavštinu daje naime ovaj rezultat: 1. ako podravski ~ nije tako uzlazan kao posavski, ne znači to, da mu je podrijetlo kajkavsko, jer ni čakavski akut nije toliko uzlazan kao posavski, pa se baš u posljednjem jačina amplitude mogla i kasnije razviti; 2. saltans se javlja i u drugim narječjima i govorima, a osim toga je to u središnjem podravskom govoru rijetka pojava, koja ondje imađe svoje psihosemasiološko opravdanje; akcenat ~ u podravskom je govoru izraziti, te po Klaićevu uvjerenju (v. JFil. XV, str. 182.) »taj akcenat pada kudikamo dublje, nego književni dugosilazni«. Intervalima bi se podravski cirkumfleks mogao ovako prikazati: k â ž i, v î k n i

i konačno: podravski govor svojom tonacijom i svojom čistoćom samoglasnika nije monoton, tako da se na nj gornja opaska nikako ne bi mogla primijeniti.

¹⁵⁷ DPG, str. 15, 16.

¹⁵⁸ V. Rešetar, Der štokavische Dialekt, str. 150, 151.

Prema tome, jezični nas momenti — apstrahiramo li od ekavštine, koja je i kajkavskim i podravskim govorima zajednička — nipošto ne sile na zaključak, po kojem bi jezgra današnjeg podravskog govora nekoć morala biti kajkavska, — pa niti onda, kad bismo uzeli, da je poštovanjen još prije Turaka ili najkasnije u njihovo vrijeme, dakle prije svršetka 17. stoljeća. Jagić na jednom mjestu govoreći o kajkavskom narječju lijepo kaže, »dass das Gefühl der sprachlichen Verwandtschaft sich nicht nach einzelnen Punkten aus der vergleichenden Phonetik, sondern nach dem Totaleindruck aller Erscheinungen sprachlicher, kultureller und selbst politischer Natur richtet«.¹⁵⁹ A taj totalni utisak u našem slučaju nipošto nije kajkavski. Ipak, treba povući razliku između spomenuta tri pojma, jer im ni opseg ni značenje nisu jednaki. Dok se naime s jezičnog stajališta objektivno ne da dokazati, da je podravska štokavština neposredni nastavak nekadašnjeg kajkavskog govora, ne mogu se zaniijekati neke kulturne i političke veze, u kojima je ovaj dio Slavonije stajao sa susjednom (kajkavskom) Hrvatskom. Sela Gat, Crnkovci i Bočkinci plaćala su i za turskoga gospodstva neke daće Draškovićima, isto tako i Vinograci, Rakitovica, Poreč i Staklenci, dok su Podgajci plaćali daću Zrinskim.¹⁶⁰ Vikari zagrebačkih biskupa dolaze prilikom kanonskih vizitacija sve do Kuzminaca¹⁶¹ i Karaševa, a kada su nevolje, ratovi i Turci pritisli, mnogi starinci bježe iz Podravine u Hrvatsku, da se poslije nekoliko godina opet vrate u svoj zavičaj. Sve to zacijelo ni u jezičnom pogledu nije ostalo bez ikakova traga, pa su neki elementi i na taj način mogli prodirati među štokavske starine. Ovim je putem možda do Podravine došao i glagol *peljati*, koji spominje i Ivšić u DPG¹⁶², a nema sumnje, da su ovakvi odnosi mogli pogodovati i jačanju duljih oblika za 3. l. pl. prezenta. Na ovakav odnos, napokon, mogli bi upućivati i nastavci za deteriorative, koji se jednako i u jednakoj službi i danas govore u nekim sjevernijim kajkavskim krajevima.

Zanimljivo je, da je za muška imena u popisima iz god. 1702. češće zabilježen i sufiks *-ok* (*Ivok* Mc, ŠD, Rt, *Matok* Mc, Čm, *Miok* Cr, Vp, Mč, DM, *Mitok* Vp, *Perok* Mč i dr.),¹⁶³ što bi ev. moglo odgovarati kajkavskom zatvorenom *-āk*. Da ovo nije glasovna pojava, nego oblik unesen sa strane, dokazuje pisanje *Perok Maly* (Mč), *Marco*, *Mato* i sl. — uvijek samo tako (bez ā). U popisu iz god. 1733. zabilježeno je ovo *-ok* samo još na dva mjesta (oba puta dalje na zapadu, izvan područja koje je predmet ovoj radnji: *Matok Podgatacz* DM i *Mibok Perašicz* u Moslavini), što dokazuje, da je ono već dobrano prije toga vremena bilo rijetka pojava. Je li ga domalo i sasvim nestalo, ili se uz neka ograničenja i dalje upotrebljavalo, teško je danas reći, no vrlo je vjerojatno, da se i dalje govorilo. Na to upućuju dosta česti nazivi kuća (nomina domus), koji su izvedeni od ova-

¹⁵⁹ AfsIph. XXVII, str. 580.

¹⁶⁰ R. Hrvat, Valpovština u tursko doba, str. 245, 246.

¹⁶¹ Mjesto nedaleko današnjih Ladimirevaca, još sredinom 17. stoljeća sijelo župe (v. 200G. II, str. 12., Grada XV, str. 50, 98., Starine XXXIX, str. 38.).

¹⁶² Str. 16.

¹⁶³ 200G. II. str. 93—95, 101, 102, 104, 111 i d.

kvih imena, ispor. *Đurčkovi* Čm, Kn, Mc, *Matčkovi* Čm, Gt, Kn, *Perčkovi* Vp, *Pavčkovi* Gt i dr. Poznato je, da se ovakvi nazivi obično tvore od nadimaka, a od krsnih imena najčešće onda, ako su ova po svom obliku bilo kako neobična ili inače izrazita (strana), što je napokon sasvim shvatljivo, jer se njima raščlanjuju prezimena, koja su često zajednička većem broju kuća, pa se po prezimenu nikako ne bi znalo, tko kojoj kući ili porodici pripada. Tako se na pr. *Andrišići* u *St* dijele u Jelušine, Šijakove, Klārine, Evākine i Ivōšćine, *Dorići* u *Iv* u Gabricëve, Klarāčćine i Živanove, *Kaluderi* u *Hb* u Mišarine, Kūkurine, Ijušine i Jōkine i t. d.¹⁶⁴ U *St*, gdje je za ženska imena običan nastavak *-ūša*, ipak je upotrebljen naziv Jelušini zato, što je ime Jēla ondje dosta neobično, a tako će jamačno biti i s Klārom, dok Evāka sufiksally pripada susjednim Petrijevcima.

Značajno je, da sva gore navedena nomina domus (*Đurčkovi*, *Matčkovi*, *Perčkovi*, *Pavčkovi* i sl.) pripadaju starincima, te im prezimena nalazimo u najstarijim popisima stanovnika onoga kraja (isp. *Đurčkovi* — prezime Bibić Čm, Vidāčković Kn, Kōrōv Mc; *Matčkovi* — prez. Bibić Čm, Jovānić Gt, Živković Kn; *Perčkovi* — prez. Bālković Vp; *Pavčkovi* — prez. Kovāččević Gt.) Bit će, da su se ta imena, ili ti nadimci, predajom prenosili od oca na sina te su se održali i onda, kada se — tamo početkom 18. stoljeća — starije *-ok* stalo zamjenjivati mladim *-oš*. Na taj način ovakva su imena u ekspresivnom pogledu mogla toliko ojačati, da je to bilo dovoljno za stvaranje ovakvih derivacija. Danas je prave začetnike i prve nosioce tih nomina domus teško odrediti, jer seljak nema ni heraldike ni pisanih arbora, a imena *Ivok*, *Matok*, *Perok*, *Pavok* bila su u početku jamačno jednako obična i deteriorativna, kao što je danas obično i deteriorativno (takoder strano) *Ivoš*, *Peroš*, *Pavoš*, *Matoš*. Osim toga, ovakva su nomina domus vrlo trajna te se prenose i na žensku lozu, nastavljajući se pod drugim prezimenom i onda, kada je prvoga već davno nestalo. Tako se na pr. *Pavčkovi* u *Gt* danas pišu Ivanšić, a starinom su se zvali Kovāččević, dok se *Matčkovi* danas pišu Bēlić, a prije su se zvali Vidāčković, pa Šmit, pa Šimēnić, pa Ižgeduš, i još prije toga Jovānić, koje se prezime (u dvije kuće) nalazi i u popisu iz god. 1733. Jesu li i to najstarija prezimena, ili su se te kuće još kako zvale, ne može se danas dokučiti. Ja sam u spomenutim slučajevima išao samo dotle, dokle mi je dopustila usmena predaja, zadovoljavajući se kao krajnjom točkom preimenima, za koja sam našao potvrde u popisima iz vremena, kada se to *-ok* još upotrebljavalo, ili kada se počelo gubiti.

Prije nego zaključim, razmotrimo još jednom put, kojim se izvodilo kajkavsko podrijetlo podravskih i uopće slavonskih štokavaca. Dok su se ostali samo uzgred pozabavili tim pitanjem, Pavičić mu je, kako je ranije istaknuto, posvetio opsežnu studiju, nastojeći svojim historijskim izvodima, o kojima je već prije bila riječ, pribaviti i jezičnu sankciju.

¹⁶⁴ U *Pd* dijele se *Petrovići*, kojih je već 1733. bilo pet kuća, u Stānkove, Žigine, Sīrnjakove, Akcizerove, Zvonārōve, Alāsēve, Dēdakove i t. d. Svako novo ime predstavlja novu lozu, kojoj može pripadati i nekoliko kuća. Tako na pr. u *St* kod *Andrišića* Šijakovi imaju danas četiri kuće, ostali pak svi po tri, i t. d.

On je, došavši do zaključka, da je današnji ekavski govor u Podravini i u onih jedanaest sela ispod Vinkovaca prvotno bio kajkavski, i da je štokavski postao tek poslije, sačuvavši svoj prvašnji ekavski izgovor glasa *ě*, pošao dalje, želeći prikazati i kako je i kada je došlo do toga poštokavljivanja. Smičklasovo naslućivanje, da je kajkavaca bilo u Podravini i početkom 18. stoljeća, pobija unutarnjom analizom Kallanekovih zapisa. Lopašicevo mišljenje, da je do poštokavljivanja došlo djelovanjem doseljenih Bosanaca, katolika, muslimana i pravoslavnih, koji su se za turskoga gospodstva po Slavoniji naselili, a bili su štokavci, odbija tumačenjem migracija u vrijeme turskoga vladanja. Ako je naime sva Slavonija, osim možda najzapadnijeg dijela, u vrijeme oslobođenja bila već štokavska — a to je ona bila — onda iz toga izlazi, da pri tom djelovanju nisu mogli biti oni bosanski doseljenici, koji su u te krajeve došli istom kako je bilo provedeno oslobođenje od Turaka. A baš ti su doseljenici bili najvećim dijelom katolici, koji bi dakle bili mogli govorno najviše djelovati. Trebalo je dakle računati samo s onim doseljenicima, koji su se doselili u 16. i u 17. st. (do druge polovice) te odgovoriti na pitanje, je li tih bosanskih doseljenika na tom području za turskoga gospodstva bilo zaista toliko, da su ga mogli poštokaviti. U svojoj analizi Pavičić počinje s gradovima, te kaže za Osijek, da su tamo uz deset starinačkih kuća u tursko doba u velikoj većini stanovali Turci, a već zarana u 16. st. spominju se u njemu i Srbi, i da je uz onaj mali broj starinaca utjecaj štokavskih muslimana i pravoslavaca morao biti, dakako, vrlo jak. U ostaloj su Podravini bosanski muslimani živjeli u Valpovu, Mihaljcu i nešto podalje u Orahovici i Našicama. U Valpovu i Orahovici bili su jaki preko dvjesto kuća, u Mihaljcu i Našicama vrlo slabi, s desetak familija, i on odavle zaključuje: »Muslimani su dakle na području ekavskoga podravskoga govora do slatinske okolice živjeli samo u nekoliko mjesta. Uza to treba uzeti na um i ove činjenice: Oni su živjeli tuda samo u zatvorenim gradovima, bivši velikim dijelom viši i niži časnici u službi turskoj, vojnici i stražari, a manjim tek ratari. Već po naravi svoga položaja nijesu se miješali s kršćanima, koje su držali mnogo nižima od sebe. Kršćani su opet živjeli po malim selima od par kuća usred šuma, bara i inače nepristupnih mjesta, da se time što lakše i bolje očuvaju od haraćenja turskih vojska, koje su često prelazile preko Podravine. Uz takav položaj morao je govorni utjecaj muslimana biti vrlo slab, gotovo nikakav.« Odatle onda dalje zaključuje, »da je poštokavljivanje Podravine moralo nastupiti samo kao posljedica govornoga utjecaja štokavskoga naselja u njezinoj blizini«, i to kroz dulje vremena: »kako to već biva kod govornoga djelovanja, postepeno i što se tiče govora i prostora. Prvo su kajkavci preuzeli neke štokavske elemente, za njima druge, dok nije sav govor bio poštokavljen. Isto su tako počeli uzimati te elemente najprije najbliži krajevi štokavcima, ovi su prenosili to dalje, dok se nije taj govor raširio po cijeloj Slavoniji. Prema tome prvi su počeli primati štokavske elemente krajevi, u kojima je živjelo pomiješano jedno i drugo naselje. Takovi su bili krajevi oko Đakova, Vinkovaca i Psunj-gore. Zadnji su bili svakako oni u zapadnoj Slavoniji, od kojih se kraj oko Virovitice ni danas još nije sasvim pošto-

kavio.« »Koji su bili prvi elementi štokavski na kajkavskom području, teško je danas znati. Prvi štokavski elementi, koje možemo na kajkavskom području zasigurno utvrditi, jesu grupe *du* mjesto *gl*, *d* mj. *j*, *št* od *skj* mj. *šč*. Oni dolaze već u 13. stoljeću, dakle odonda, otkad počinju zapravo naši slavonski spomenici. Od 15. st. možemo utvrditi refleks *a* staroga poluglasa mj. kajkavskoga *e*.¹⁶⁵ Jednako Pavičić misli, da su podravski kajkavci u donjem i srednjem svom dijelu primili prije turskih provala i naglašavanje štokavsko-ikavskoga naselja oko sebe, i da bi ti kajkavci »bili možebit vremenom od štokavsko-ikavskih starinaca oko njih primili i ikavsko narječje kao zadnji elemenat postepena priljublivanja, da se prvih godina turskoga gospodstva nijesu uturili među njih bosanski pravoslavni jekavci.«¹⁶⁶ Tako Pavičić u svojoj studiji O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. Analizirajmo glavne njegove navode i podvrgnimo ih unutarnjoj kritici.

Od premisa na str. 54. treća pretpostavka nije dovoljno uvjerljiva. Primjeri su uzeti iz dviju listina, od kojih je starija jezično zanimljivija, jer daje prilično točno neke nazive, koji i danas ondje postoje (Wyllow, Glosye, Raquitouicha i dr.),¹⁶⁷ a mlađa imade neke hrvatske glose, od kojih se jedna (... *ad megye vinearum* ...) kosi s onim 'glosye', koje bi sa svojim i za podravsku kajkavštinu imalo biti karakteristično u 13. stoljeću.¹⁶⁸ Već je prije spomenuto, da je na tako oskudnu temelju teško izgraditi sud o punoj vokalizaciji poluglasa u 13. i 14. stoljeću. Podravski je govor i danas vrlo konservativan, pa je to jamačno bio i u 14. stoljeću, kada se poluglas mogao izgovarati i jednim srednjim glasom, koji nije bio ni *a* ni *e*. Iz kasnijega vremena u istočnom dijelu nema potvrda za refleks *e*. Mjesto toga zabilježena su nešto južnije mjesta *Orehawacz* i *Zwerinacz*, dakle s refleksom *a*.¹⁶⁹ Šteta, što Pavičić nije dao više podataka, osobito iz 15. vijeka, jer bi po onome, što je on ondje naveo, čovjek — doduše — možda i pomislio, da je ekavsko narječje u Donjoj Podravini produženje kajkavskoga ekavskoga govora, ali to ne bi odmah i rekao.

Granice između ekavskoga i ikavskoga naselja u srednjoj Slavoniji također nisu s obzirom na starinačko ili naseljeničko stanovništvo dovoljno određene. Pavičić doduše kaže (na str. 12), da »valja držati na umu, da je u vrijeme prije Turaka ekavski govor mogao biti mnogo rašireniji u Slavoniji nego danas i zauzimati mnoge pa i sve današnje ikavske krajeve u njoj«, da malo kasnije ipak na osnovi povijesnih (dakle ne jezičnih) podataka iz vremena turskoga vladanja dođe do zaključka, da su »današnji ikavci u Slavoniji, koliko nijesu doselili pod kraj 17. st. i kasnije, potomci onih starosjedilaca, koji su preživjeli nevolje osvajanja i gospodstva Turaka, ili, drugim riječima, ikavski se govorilo u Slavoniji i u srednjem

¹⁶⁵ V. GuŠl. str. 52—3. Pavičićeve se tvrdnje s obzirom na spomenute »prve štokavske elemente« ne mogu ničim dokazati.

¹⁶⁶ Ibid., str. 64, 61.

¹⁶⁷ Ispor. nomen praedii Ozyag > Osvak (Smičiklas, Cod. Dipl. III, str. 321. 322.) sa suf. -ak (< ʔk-), i to god. 1229.

¹⁶⁸ Cod. Dipl. IX, str. 475.

¹⁶⁹ GuŠl. str. 43.

vijeku prije turske provale». ¹⁷⁰ Tražeći za ikavski izgovor glasa *ě* jezičnu potvrdu u imenima mjesta i ljudi, koja su se sačuvala u latinskim listinama iz vremena prije ratova s Turcima, zabilježio je i nekoliko takvih, koja dolaze i u ekavskom i u ikavskom obliku, pa je u najmanju ruku trebalo objasniti, odakle su se ti ekavski oblici našli u starinačkoj ikavskoj sredini. ¹⁷¹ Još je gore, kada u dokaz, da je ikavsko područje u Slavoniji doista i u srednjem vijeku bilo štokavsko, navodi imena *Rudenowacz, Rezkowacz, Leskowach, Orehawacz, Zwerinacz, Bresthowacz, Bresthowchacz, Belanowacz*, i to ovako, u ekavskom obliku, i kada zatim izvodi zaključak: »Prema ovim imenima nema dakle sumnje, da je cijelo područje današnjega ikavskoga govora u Slavoniji bilo štokavsko. Ono je dakle prirodni nastavak ikavskoga štokavskoga govora bosanskoga, od koga ga je dijelila samo Sava«. ¹⁷²

S muslimanima u Slavoniji također je neprimliko. Dok u Radu 222 (str. 247. i d.) govori o muslimanima u Osijeku, Valpovu, Miholjcu, Orahovici i Našicama kao o bosanskim doseljenicima, koji govorno nisu mogli mnogo utjecati na svoju ekavsku sredinu, oni su mu u kasnijim radovima većim dijelom starosjedioci, koji su se od ostalih razlikovali samo time, što su primili islam. ¹⁷³ U članku »Muslimani na području između Dunava, Drave, Save i Zrmanje u 16. i 17. stoljeću« kaže izrijekom, da su muslimani na zemljištu između Dunava, Drave, Ilove i Save bili »kao i drugi starosjedioci, po svome govoru ikavci ili ekavci. Ikavski se u to vrijeme govorilo na cijelom tom području osim u Podravini i oko Orahovice, Našica i Ivankova. Ekavsko je, na primjer, bilo veliko naselje osječko, a takvi su bili i muslimani u Valpovu, Miholjcu, Moslavini, Brezovici, Soplju, Orahovici, Našicama, Podgoraču i Ivankovu. Kao i drugi starosjedioci toga područja, oni su u govoru imali i staro naglašivanje i druge starine u oblicima i glasovima«. Ne znam, kako da se s ovime uskladi Pavičićeva tvrdnja, da poštostavljanje cijele Slavonije do provale Turaka nije bilo sasvim provedeno. ¹⁷⁴ Odavle bi naime slijedilo, da je u početku, kada su starosjedioci prelazili na islam, bilo i kajkavskih muslimana, a kako su oni u Podravini bili ne samo gospodujući sloj, nego i brojem vrlo jaki, s pravom bismo očekivali, da će se u tom svom govoru i održati. O tome međutim nema nikakvih potvrda. Kada je krajem 17. stoljeća oko osamdeset do stotinu tisuća muslimana iz Slavonije preselilo u Bosnu, otišli su s njima i podravski muslimani iz Osijeka, Valpova, Miholjca i drugih mjesta. Kako su ovdje živjeli u većim skupovima, tako su se jamačno u skupovima i selili i u Bosni nastanjivali. Dijalektologija međutim ništa ne zna o bosanskim kajkavcima. Ne preostaje dakle drugo, nego proces poštostavljanja, koji je ovakva masovna islamizacija mogla samo usporiti, završiti još prije dolaska Turaka.

¹⁷⁰ Ibid., str. 34.

¹⁷¹ Ibid., str. 34, 35.

¹⁷² Ibid., str. 37, 38.

¹⁷³ V.: S. Pavičić, Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća, I. dio, Hrvatska naselja knj. 1. (Zagreb 1940.), str. 245. i dr.

¹⁷⁴ GuSl, str. 59.

Pavičić ovo djelomično poštokavljivanje, do kojega je »valjada i u donjoj i srednjoj Podravini« moglo doći prije Turaka,¹⁷⁵ svodi na utjecaj štokavskih naselja, koja su bila u blizini ekavskoga (kajkavskoga) područja. Njegov je prikaz, kako se taj proces imao odvijati, lijep i impresivan, samo mu nažalost nedostaje realna okosnica, jer u odlučnom trenutku ne računa s prilikama, u kojima je hrvatski seljak tada živio. On i sam spominje na jednom mjestu, da su »djelovanje jednoga govora na drugi morale za turskoga vladanja otežati sve one prilike, koje su karakteristične za to vladanje: mala, slaba sela, rasijana po šumovitim i inače neprohodnim krajevima, koja u takovu stanju nijesu imala prilike živa prometanja, nego su naprotiv zatvorena u sebi prema vani čuvala po naravi stvari svoju starinu i osebinu. Premda su već svojim stanjem: malim brojem kuća i rasijanošću položaja bila dovoljno zaštićena od tuđeg utjecanja, još je više tome pridonijelo, što za turskoga gospodstva kršćansko seljaštvo po Slavoniji nije imalo prigode živa prometanja i općenja međusobno ne imajući prilike sastajanja, kako je to, recimo, danas«... i t. d.¹⁷⁶ A zar je prije turskoga vremena u tom pogledu bilo mnogo bolje? I kako to, da su ekavska sela ispod Vinkovaca, koja su ipak štokavskim ikavcima bila najbliža, morala stoljećima čekati, da nastupe spomenute posebne prilike,¹⁷⁷ koje će ih konačno spriječiti u tome, da od svojih susjeda prime ikavski govor? Kad ni ta sela nisu u većoj mjeri podlegla utjecaju svojih neposrednih susjeda, kako će nas Pavičić uvjeriti, da su štokavski elementi u punoj snazi mogli iz daleke Posavine preko šuma i bespuća doprijeti do najzabitnijeg podravskog sela, koje se stislo u šašu negdje kraj Drave ili uz kakvu baru okruglaču? Nije li suviše jednostrano na jednoj strani pretpostavljati toliku slabost, a na drugoj toliku vitalnost? A da podravska naselja znadu biti i te kako žilava, dokazuju Aljmaš i Erdut, posljednji izdanci podravske ekavštine na istok od Osijeka: oba su sela do naših dana sačuvala svoj ekavski govor i svoj stari akcenat, ma da su već od 16. stoljeća opkoljena gustim jekavskim pravoslavnim selima, a u jednome od njih još od toga vremena stanuje uz starosjedioce ekavce veći broj pridošlih jekavaca.¹⁷⁸ I tu dakle imamo slučaj neposrednog susjedstva, u jednom slučaju čak i više nego susjedstva, k tomu ovo stanje traje već puna četiri stoljeća, pa ipak su starinci očuvali i svoju ekavštinu, i svoj akcenat. Pavičiću je to međutim posavski akcenat, pa stvar okreće ovako: Da su ti ekavci u doba naseljenja jekavaca imali svoje staro kajkavsko naglašivanje, oni bi napustivši ga po naravi stvari uzeli naglašivanje svojih susjeda jekavaca. Kako nijesu, vidi se, da su današnje svoje naglašivanje primili od ikavaca, kad su ovi bili još u njihovoj prvoj blizini.¹⁷⁹ Mislim, da tu nije potreban komentar.

Preostaje još da kažem, što ja mislim o podrijetlu podravske štokavštine.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Ibid., str. 61.

¹⁷⁷ Ibid., str. 62.

¹⁷⁸ V. ibid., str. 65.

¹⁷⁹ Ibid.

Ona po podrijetlu može biti ili štokavska ili kajkavska. Ako je štokavska, mogla je biti ili donesena s juga, ili autohtona, t. j. nastavak onog arhaičnog — Belić bi upotrebio superlativ — štokavskog govora, koji se u 6. i 7. stoljeću bio raširio po Slavoniji, a glavne su mu oznake bile $\acute{e}$, $\acute{a} \leq *tj$, $*dj$; $\acute{s}\acute{c}$, $\acute{z}\acute{d} \leq *stj$, $*zdj$, $*skj$, $*zgj$; meko $\acute{c}$ i — u Slavoniji — poseban refleks jora i jera.¹⁸⁰ Prvoj pretpostavci — da su štokavski elementi uneseni sa strane — protive se i jezični i povijesni razlozi, tako da i na štokavskoj strani ostaje samo jedna pretpostavka, i to ova druga, arhaična i autohtona. Pristanemo li pak uz kajkavsku hipotezu, morali bismo dokazati, kako je i kada je došlo do poštokavljanja, a da to nije lak posao, vidjelo se iz gornjih razmatranja. Počnimo stoga s kajkavskom hipotezom.

Najprije, koja su bila glavna obilježja kajkavštine u doba prije turskih provala, kada su štokavski ikavci počeli govorno djelovati na svoje kajkavske susjede? Po Pavičiću — uzimam samo njegovo najnovije tumačenje — bili bi tipični elementi toga razlikovanja ekavski izgovor staroga *jat*, zatim refleks poluglasa (*e*) i zamjenica *kaj*. Međutim, prvo je iskonski oblik prahrvatskoga $\acute{e}$, a za treće za područja na istok od Virovitice uopće nema nikakvih potvrda, tako da i ono praktički otpada. Preostaje dakle samo refleks starih poluglasa, a taj je mogao biti *a*, kako ga nalazimo u brojnim potvrđama iz 15. vijeka, ili *e*, koje se javlja u zapadnim stranama i (za *u*) u dva navrata južno od Našica i Miholjca (u 13. i 14. st.). Jasno je, da se odatle ne može zaključiti, da je ovakav refleks poluglasa (i za *u*) bio raširen po *cijelon* području slavonske ekavštine, i da bi ona baš prema toj oznaci imala pripadati kajkavskom narječju. Od ostalih kajkavskih obilježja, koliko ih ja spominjem u ovoj radnji, najviše za oko zapinju protetsko *v-*, zatim dulji oblici za 3. l. pl. prez. i — u popisima iz početka 18. stoljeća — sufiks *-ok* (*Ivok*, *Matok*, kao refleks dugog kajkavskog $\acute{a}$ pod cirkumfleksom). Dok se prva dva slučaja mogu uzeti kao izraz prastare tendencije, koja se s jedne strane slobodno mogla razvijati na zapadnom (kajkavskom), a s druge jednako u biti neovisno i na istočnom (podravsko-štokavskom) području, treće je mlada sufiksalna porajmica, slično kao što su to i *-ena* i *-oš* (*Marēna*, *Katēna* — *ĭvoš*, *Mātoš*), koja glasovno za taj govor ne znači ništa. Svi ostali elementi (glasovni, morfološki i sintaktički) vežu podravski ekavski govor uz stariju štokavštinu, pa tako i akcenat i refleks prasl. $*stj$, $*zdj$, $*skj$, $*zgj$ ($\geq \acute{s}\acute{c}$, $\acute{z}\acute{d}$), i umekšano $\acute{c}$. Hipoteza o kajkavskom podrijetlu podravske štokavštine nije prema tome dovoljno fundirana, pa je treba odbaciti. Time ujedno sama od sebe otpada i potreba dokazivanja, kako je nekoć u prošlosti tekao proces poštokavljanja podravskih i uopće sjevernijih slavonskih strana.

Preostaje dakle samo druga hipoteza, a ta se može formulirati ovako:

Podravska je štokavština prirodni nastavak onog arhaičnog štokavskog govora, koji se još u doba velikih seoba raširio po Slavoniji i ondje ostao. Glavna su mu obilježja bila $\acute{s}\acute{c}$, $\acute{z}\acute{d}$ kao refleks prasl. $*stj$, $*zdj$.

¹⁸⁰ *Isp. Ne III, str. 733.*

**skj*, **zgj*, zatim meko *č*, zatvoreniji izgovor prasl. *č*, zajednički akcenat s karakterističnim akutom,¹⁸¹ i dvojaki izgovor prasl. poluglasa: jedan niži (*ʔ*), koji je s vremenom prešao u *a*, i jedan viši (*ʋ*), koji je prelazio u *e* ili glas njemu sličan. Ovakav izgovor pogodio je ranom cijepanju ove štokavštine u dva dijela, od kojih je jedan (sjeverniji) za prasl. *jat* zadržao osnovno *e* (ekavci), dok je drugi (južniji) preko zatvorenoga *é* prešao na *i* (ikavci). Ujedno je južniji ogranak, kada je došlo do zamjenjivanja i pune vokalizacije glasa *ʋ*, dao prvenstvo izgovoru *a*, dok se konservativniji sjeverniji sve do u historijsko doba kolebalo između *e* i *a*, da konačno također priđe na *a*. Jednako se i meko *č* bolje održalo na sjeveru nego na jugu, a sjever je pored toga razvio i protetsko *v-* ispred onoga *u*, koje je postalo od *q*.

Prvotne granice toga arhaičnog tipa štokavskoga govora u Slavoniji i u južnim stranama teško je ustanoviti. Uzmemo li, da je od prvih seoba do danas prošlo oko trinaest stoljeća, i da nam o migracijama i promjenama stanovništva u prvih osam stoljeća nije gotovo ništa poznato, jasno je, da svako ovakvo razgraničenje može biti samo odraz unutarnje vjerojatnosti, koja opet dijelom počiva na dedukcijama iz današnjeg jezičnog stanja i opsega nekih konservativnijih govora. Tako dolazimo do zaključka, da mu je sjeverna granica jamačno dopirala do Drave i Dunava, gdje je — u Srijemu — dodirivala sjeverozapadnu granicu susjednih štokavskih govora te se dalje na jug uz porječje Bosne i Neretve postepeno spuštala k moru, da oдавle Cetinom i Unom uz čakavsko područje opet dođe na Savu.¹⁸² Na zapadu je granica prema nosiocima kajkavskoga govora dopirala u sjevernom dijelu jamačno do Virja i Gole, a u južnom do Okučana, ili nešto dalje od ove crte na zapad. Granica između sjevernijeg i južnijeg ogranka bit će da je prvotno tekla rijekom Savom: upućuje na to ekavska toponomastika u blizini Okučana (*Belanowacz*), Nove Gradiške (*Bresthowacz*, *Bresthowachacz*), Broda i Đakova (*Orehawacz*, *Delac*, *Zwérinacz*), a na to upućuje i ono, što je o slavonskim katoličkim ekavcima (Šokcima) prije stotinu i pedeset godina zabilježio M. P. Katančić, koji se u svom djelu *De Istro eiusque adcolis commentatio* (Budim 1798), u kojem opširno raspravlja o podrijetlu južnih Slavena držeći se općega pravila, da nijedan narod sasvim ne iščezava, kada silazi s političke pozornice,¹⁸³ već da se

¹⁸¹ Ispor. i akcenat kajkavske grupe IV_a (Ivšić, JHK str. 81.); v. bilj. 156.

¹⁸² NE III, str. 733.

¹⁸³ Nulla gens, quantumvis ferox validaque, id adhuc efficere poterat, ut provinciam colono vacuum reliquisset. De urbe quidem agroque id non incongrue dici valeret. at de universa quadam provincia nullum equidem exemplum exstare memini (p. 107).

¹⁸⁴ On na toj osnovi istočne i zapadne Slavene veže sa Sarmatima, a južne s Tračanima (p. 136: universam gentem Slavicam, quantum haec Danubio propinqua est, bifariam spectabimus, ei, quae ad boream recedit, Sarmatarum, quae in meridiem, Thracum nomine dato. Illorum progeniem Russos, Polonos, Bohemos, ponamus, horum Bulgaros, Serbios, Bosnios, Dalmatas, cunctosque Illyrios: ispor. s njegovim nagadanjima ono, što o Skitima i Sarmatima kao precima ruskih Slavena misle neki sovjetski slavisti (v. H. C. Державин, Происхождение русского народа. Генеалог. этнограф. нарис. Москва 1934, str. 4, 12 i d.).

nastavlja pod različitim imenima u plemenskim i političkim formacijama, koje iza njega slijede,¹⁸⁴ u gl. VII. (c. 16, str. 145—146) osvrnuo i na neke razlike između štokavskog (šokačkog) i kajkavskog (hrvatskog) govora.¹⁸⁵

Granica, do koje se još u historijsko doba glas *b* izgovarao kao *e* jedva da je na istoku nešto prelazila crtu D. Miholjac — Našice. Najistočnije potvrde, zabilježene u blizini tih mjesta (*Lokawech* i *Pezye mlaka* 1229., *Bicharynech* i *Dragynech* 1329. [oba puta za *bc*] i *Septinowcz* potkraj 15. vijeka) ujedno su jedine, koje su nam se za taj kraj očuvale.

¹⁸⁴ Servanis Bosniisque ad Savum contigui sunt Sirmienses, Slavonii, Croatiae, his Carinthii, Carniolique, et siqui sunt praeterea. Universos in tres classes dirimere placet, in Slavonios, Croatas, Carnos. Praecipua inter hos differentia est in quarundam syllabarum expressione, et usu accentuum. Ii, qui se *Shokcios* nuncupant, Dravum inter et Savum in primis degentes, hoc singulare habent, quod *ie* Bosnensium per *e* longum efferunt, ut *sêno* pro *siêno*, *lêp* pro *liêp*, atque id constanter omnino. Accentum in polysyllabis familiarem habent in penultima circumflexum, quem duobus elevat tonis, quo se ab ceteris non modicum secernunt. Sic *divicza*, virgo, dicunt pro *divicza*; *nêmila*, ingrata, pro *nêmila*. Id autem potissimum accidit iis in vocibus, quae omnes habent breves, antepenultimam vero elatam circumflexo, aut penultimam etiam, sed unico dumtaxat tono; ita cum dicimus *debela*, pinguis, *budâla*, fatuus, in eo ab *Shokciis* distinguimur, quod ii penultimam ad tertium, nos ad secundum, provehamus gradum. Atque hac loquendi ratione plebs dumtaxat utitur, literatis Bosnensem sectantibus, si unum ie demas, quo hodie quidem Bosnenses raro, nostri numquam utuntur. *Shokcii*, quoad *e* vocalem pro *ie* Russico, accedunt omnes Graeci ritus Pannonii, ac pene universi Illyrii, quos civium numero censere solemus, uti mercatores sunt, opificesque; in quorum ore, quamquam Russica utantur in sacris dialecto, numquam tamen *ie* audire licet. Sic *bêlo* pro *biêlo*, *vrême* pro *vriême*, *pészak* pro *piészak* constanter enunciant; plebe Bosnensem tenente rationem, cum Illyriis Latini ritus, Dravum inter ac Danubium, qua inferior patebat olim Pannonia, habitantibus.

Croatiae ab *Shokciis* non procul absunt. Horum enim *e* pro *ie* servant tenacissime, cum non modica productione. Sed et penultimam circumflexo notatam, ad *Shokciorum* normam efferunt. Singularis porro uti *Shokciorum* sic et *Croatarum* a Bosnensibus distinctio est, quod gravem in penultimis in acutum vertant persaepe. Sic hi *czirkva*, *Shokcii* *czêrkva* dicunt pro *czêrkva*, templum; *imânye* pro *imânje*, et pleraque huiusmodi verbalia. Differunt autem cum a *Shokciis* tum ab aliis per *ch* et *gy* molles, quibus carent. Cum Russis conveniunt non una in re, maxime in verborum praeteritis, in *l* desinentibus, quod per *o* Bosnenses efferunt; sic vidil pro *vidio*, xelil pro *xelio*. In quo et *Shokcios*, qui eis propinquiore sunt, socios habent. Imperfectis verborum destituuntur, quorum loco praeterita usurpant, cum Bosnenses aoristo quoque praeter imperfectum gaudeant, quois, in narratione praesertim, familiarissime utuntur.

Katančičevo *divicza*, *nêmila* može imati i saltans (na što upućuje njegov književni akcent), i akut, ispor. *bôgac* — *bogica*, *slêpac* — *slepica* i sl., dok u *debela*, *budala* dolazi do sekundarnog duljenja (tako na pr. u enklizi); napokon, njegov pte. na *-l* odnosi se samo na bliže područje (*Shokcii* propinquiore) s miješanim kajkavsko-štokavskim stanovništvom.

Dalje je — kod razlika između kajkavskog narječja i slovenskog jezika (p. 146—151) — na str. 149, spomenuto, da kajkavskom *szvétch*, *teh dobreh* odgovara štokavsko *szvétih*, *tih dobrih*, a na str. 150., da kajkavci tvore komparativ na *-ši*, dok štokavci (ekavci) imaju *-eji* (Croatiae tantum in *shi*, ut *starejshi*, *bolshi*, *lepshi*; nonnumquam *stareji*).

Unutarnjom migracijom, osobito remigracijom ikavaca u Posavinu i u prostor između Save, Dunava i Drave, zatim velikim seobama i preseljavanjima u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, pa masovnim migracijama neposredno iza oslobođenja Slavonije (1691.) i sve tamo do prvih decenija osamnaestoga stoljeća došlo je do velikih promjena na štetu konservativnijeg ekavskog ogranka, koji se povlači na sjever do crte, koja teče istočno od Virovitice preko Feričanaca, Našica, Podgorača i Martinaca na Erdut, ostavljajući za sobom onih jedanaest ekavskih sela ispod Vinakovaca (: Stari i Novi Mikanovci, Vodinci, Ivankovo, Rokovci, Andrejaševci, Retkovci, Prkovci, Šiškovci, Cerna i od česti Gradište), koja odonda žive odvojeno od ostalog ekavskog naselja.

TUMAČ PRILOZIMA

Karta I.

Ispunjeni kružići u omeđenom prostoru = mjesta, iz kojih sam crpao grad.

Imena mjesta (prema kraticama):

Bc — Bocanjčevići, Bč — Bočkinci, Bē — Belišće, Bd — Brodanci, Bn — Beničanci, Bs — Bistrinci, Bz — Bizovac, Cr — Crnkovci, Čm — Čamagajevci, Čp — Čepin, DM — Donji Miholjac, Ge — Gorica, Gl — Golinci, Gt — Gat, Hb — Habjanovci, Hk — Harkanovci, Iv — Ivanovci, Js — Josipovac, Kē — Kućanci, Kk — Koška, Kn — Kunišinci, Kt — Kitišanci, Lc — Lacić, Ld — Ladimirevci, Mc — Marijanci, Mē — Marjančaci, Nd — Nard, Nk — Novaki, Pē — Poreč, Pd — Podr. Podgajci, Pt — Petrijevići, Rd — Radikovci, Rt — Rakitovica, Sē — Sv. Đurad, Sm — Samatovci, St — Satnica, Šg — Šag, Šv — Šljivoševci, Tb — Tiborjanci, Vc — Veliškovec, Vn — Vinogranci, Vp — Valpovo, Zē — Zéčín.

Istočna granica hrvatskih kalvina u doba Turaka zabilježena je prema valpovačkom rukopisu iz god. 1698. (R. Horvat, Valpovština u tursko doba, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arhiva XIV, Zagreb 1912., str. 237—282.).

Karta II.

1. Područje redovitog saltansa.
2. Prelazno područje s jače naglašenom oksitonezom.
3. Prelazno područje bez jače naglašene oksitoneze.
4. Područje bez redovitog saltansa.
5. Istočna granica nastavka **-em** u instr. sg. nepalatalnih osnova muškoga i srednjega roda.
6. Sjeverna granica sekundarne dublete **e/-eju** (: nštok. **-e**) u 3. l. pl. prez.
7. Istočna granica nastavka **-ena** za deteriorativa ženskih os. imena.
8. Istočna granica naziva klet (: kijeť).
9. Središnje područje naziva rastok (: srčanića).
10. Upotreba naziva potik: a) = za blagdan i radni dan, b) = samo za nedjelju (kupovan).
11. Upotreba naziva kecelja: a) = samo za rad, b) = samo za nedjelju (kupovna).
12. Upotreba naziva pregača: a) = za blagdan i radni dan, b) = samo za nedjelju, c) = samo za rad.
13. Upotreba naziva ponjava: a) = za blagdan i radni dan, b) = samo za nedjelju, c) = samo za rad.
14. Istočna granica naziva dedak (: strmoglavac).
15. Istočna granica naziva plaz (: strelja).
16. Istočna granica naziva raljice (: rasove).
17. Južna granica naziva ručice (: raljice — rasove).
18. Istočna granica naziva raulje (: makare).

Prilog istoimenoj
raspravi J. Hamma

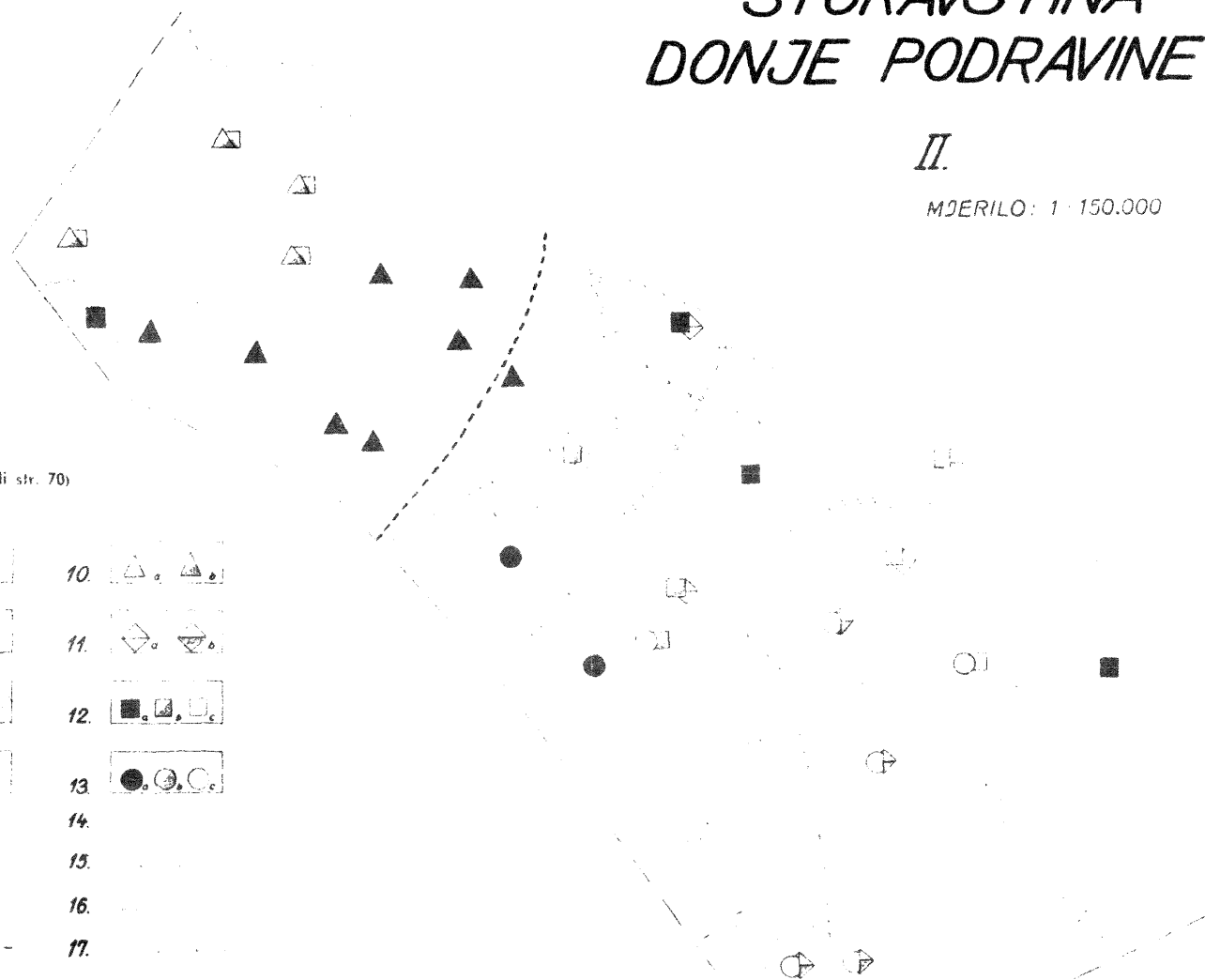
ŠTOKAVŠTINA DONJE PODRAVINE

II.

MJERILO: 1 : 150.000

TUMAČ (vidi str. 70)

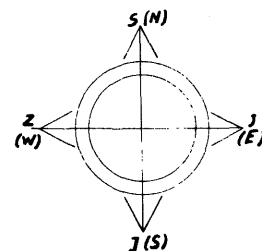
1.	10.
2.	11.
3.	12.
4.	13.
5.	14.
6.	15.
7.	16.
8.	17.
9.	18.

ŠTOKAVŠTINA DONJE PODRAVINE

I.

MJERILO: 1 : 150.000

- cesta
- put
- željeznica
- rijeka
- granica područja na jugu

● (vidi str. 70)

○ ist. granica hrv. kalvina

Prilog istoimenoj
raspravi: J. Hamma

Kh

Mašice

Hb

Bd

Bz

Sm

Js

St

Sp

Nd

Bs

Be

Vr

Kn

Mc

Tb

Vc

Cr

Čm

Šv

Gc

Lc

Bn

Kc

Gl

Rd

At

Sp

DM

Drava

Koroška

Vučica

Me

Jv

ZČ

Hk

